

JAARBOEK
VOOR
MUNT- EN
PENNINGKUNDE

73
1986

KONINKLIJK NEDERLANDS GENOOTSCHAP
VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM

Commissie van redactie

Prof. dr. H. Enno van Gelder, Zeist
Drs. G. van der Meer, 's-Gravenhage
Drs. A.T. Puister †
Dr. H.J. van der Wiel, Gouda
Dr. H. Gerritsen

Redactie adres:

Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet,
Postbus 11028,
2301 EA Leiden.

ISSN 0920-380X

STUIVERTJE WISSELEN

Een onderzoek naar de vervanging van de ronde nikkelen stuiver 1907-1909 door een vierkante*

door ir. F. Sevenhuijsen †

I. INLEIDING

De loonzakjes die in de eerste weken van augustus 1914 worden uitgedeeld wekken hier en daar verbazing: niet alleen zitten er naast 'gewoon' geld zilverbons in, maar sommigen treffen ook ronde nikkelen stuivers aan. Officieel zijn die, sinds 30 juni van dat jaar, geen wettig betaalmiddel meer. In de laatste maanden van 1913 zijn er al nieuwe vierkante stuivers in omloop gebracht. De meesten hebben dan ook hun ronde stuivers ingeleverd bij Banken en Betaalkantoren. Dat ze nu toch weer in omloop zijn, komt door de eerste verwarring na het uitbreken van de oorlog. Vooral de Duitse inval in België heeft paniek veroorzaakt. Zilvergeld wordt allerwegen opgepot, maar ook pasmunt wordt schaars en er ontstaan betalingsmoeilijkheden. Naast enkele administratieve maatregelen die o.a. de betalingsplicht tijdelijk wat beperken, heeft de regering, om de schaarste tegen te gaan, voorzieningen getroffen om de geldhoeveelheid zoveel mogelijk te vergroten¹. In dat kader heeft 's Rijks Muntmeester opdracht gekregen om de hele voorraad (gesloten) zilveren en (vervallen) nikkelen pasmunt, die klaar lag om tot nieuwe munten te worden verwerkt, weer naar de Betaalkantoren te laten brengen, in plaats van naar de smeltovens². Zo doet ons verworpen 'avondkwartje' toch nog even nuttige dienst. De buitenomloopstelling wordt opgeschort en de termijn van inwisselbaarheid wordt met nog een jaar verlengd.

De paniek luwt betrekkelijk snel: al op 20 augustus melden de kranten dat de inleg van geld bij de banken weer vrijwel in evenwicht is met de opname. Brussel is intussen gevallen en de aanval van de Duitsers richt zich duidelijk op

* De auteur overleed op 7 februari 1987 en heeft het door hem in deze tekst aangekondigde vierde artikel in deze reeks niet kunnen voltooien.

1 Gegevens ontleend aan de dagbladen *Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf* in de maanden juli en augustus 1914.

2 *Muntverslag 1914*, p. 23: "in den tijd van plotselinge behoefte in de maand Augustus weder aan den omloop teruggegeven" ... "f116 940,- aan 25-centstukken, f178 900,- aan 10-centstukken en f28 900,- aan ronde nikkelen stuivers".

Frankrijk; het gevaar in de oorlog te worden betrokken lijkt te zijn geweken. Voor de ronde stuiver valt op 1 juli 1915 het doek definitief. Hij is daarna niet meer inwisselbaar.

In het volgende zullen we ons bezighouden met de vraag waarom die ronde stuiver zo betrekkelijk gauw na zijn invoering weer werd vervangen door een vierkante, en proberen we de totstandkoming van die tweede stuiver in zijn diverse aspecten te belichten. Om te beginnen gaan we in op het verzet tegen de ronde stuiver en de van diverse kanten voorgestelde alternatieven, op de aanvankelijk afwijzende reactie van 's Rijks Muntmeester tegen zo'n snelle verandering en op de, desondanks, door de Minister gegeven opdracht om onderzoek te doen en met voorstellen te komen voor een andere vorm. We analyseren vervolgens het zeer uitvoerige onderzoek dat aan 's Rijks Munt werd ingesteld naar de diverse mogelijkheden, de voorlopige conclusies die Dr. Hoitsema daaraan verbond en het oordeel daarover van de Minister. We vervolgen tenslotte de wording van het definitieve ontwerp en zien hoe dat daarna door ingrijpende eisen van 'hogerhand' werd verbasterd tot de uiteindelijke in 1913 in omloop gebrachte vierkante stuiver.

II. VAN PROTESTEN, SUGGESTIES EN EEN AANGEVOCHTEN OPDRACHT

Gestaag verzet

De in het parlement door een minderheid gevoerde oppositie tegen de invoering van de ronde nikkelen stuiver³, zet zich na de uitgifte in 1907 onverstoord door. Al in het najaar, bij de begrotingsbehandeling voor 1908, laten een aantal leden van de Tweede Kamer weten weinig ingenomen te zijn met het geldstuk. Zij waarschuwen dat men toch vooral niet óók het dubbeltje op deze wijze moet gaan vervangen. Er zijn echter ook supporters. Dezen vinden dat er — vooral in de grensstreken — niet vlot genoeg wordt gewerkt aan de uitgifte, waarvan men hoopt dat die tot gevolg zal hebben dat het gebruik van munten uit de aangrenzende landen zal worden teruggedrongen⁴. In zijn Memorie van antwoord zegt minister De Meester dat hij stellig verwacht dat de 5-cents coupure gaandeweg zal inburgeren. De onvrede van sommige leden over de mate van uitgifte ziet hij graag als bewijs dat er aan deze munt wel degelijk behoefte bestaat⁵.

3 JMP 70 (1983), p. 98 e.v.

4 Voorlopig Verslag Tweede Kamer over de begroting voor 1908, dd. 6 nov. 1907.

5 Memorie van Antwoord van de Minister van Financiën, dd. 29 nov. 1907.

Ook in 1908, bij de begroting voor 1909, worden weer bezwaren ingebracht. Dit keer wordt vooral de nadruk gelegd op de verwisseling die af en toe plaats vindt met het kwartje. Anderen weer brengen daar tegen in, dat in Duitsland een nog kleiner verschil bestaat tussen een 10 pfennig- en een 50 pfennigstuk⁶. Mr. Kolkman, minister van financiën in het kabinet Heemskerk, dat in februari het kabinet De Meester heeft opgevolgd, laat in zijn antwoord doorschemeren weinig enthousiasme voor de nieuwe stuiver op te kunnen brengen. "Daargelaten of misschien toch een bronzen stuiver de voorkeur zou hebben verdiend", schrijft hij, "gaat het niet aan den omloop te staken, zoolang geen echt blijvende bezwaren zijn gebleken". Hij acht dat nu nog(!) niet het geval. Vooral met het oog op gebruik in automaten voor perronkaartjes en gas zal in de zomer van 1909 nieuwe aanmaak plaats vinden⁷. Tegenstanders van deze stuiver moeten uit de formulering van dit antwoord moed hebben geput om naar voldoende overtuigende argumenten te gaan zoeken. Erg veel weerstand viel van deze minister niet te verwachten.

* * *

De trage acceptatie van de stuiver is aan 's Rijks Munt natuurlijk niet onopgemerkt gebleven. De aard van de bezwaren die in de Kamer worden ingebracht is niet van een soort dat men aan de Munt zou kunnen verhelpen. Wel krijgt men daar te maken met een andere, wat merkwaardige rem op de vlotte uitgifte. Nieuw muntnikkel geeft nl. enigszins zwart af. De mededeling die aan het publiek is gedaan, dat dit verschijnsel in de omloop weer snel verdwijnt, bevat geen troost voor de ambtenaren bij de kantoren van de Rijksbetaalmeesters. Zij blijven vuile handen krijgen bij het uitbetalen met nieuw materiaal. Ze laten de zakken met stuivers graag staan, zolang ze die niet strikt nodig hebben. Er ontstaan dan ook bij die kantoren vrij grote voorraden onuitgegeven stuivers⁸. Dr. C. Hoitsema, die, tot hij op 1 oktober 1909 Rijks Muntmeester werd, als Controleur-Generaal alle zaken betreffende de geldcirculatie in zijn 'portefeuille' had, is er de man niet naar om zoiets op zijn beloop te laten. Hij maakt een voorstel voor een andere manier van verpakken, waardoor de munten veel minder door de handen hoeven te gaan vóórdat ze het publiek bereiken⁹. In het kader van politieke besluitvorming is

6 Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer over de begroting voor 1909, dd. 10 nov. 1908, waarin bedoeld wordt op de Yeoman nrs 9 en 16.

7 Memorie van Antwoord van de Minister van Financiën, dd. 3 dec. 1908.

8 Archief RM, brief MM 3224, dd. 23 dec. 1909, aan MvF.

9 Het voorstel luidde dat de nieuwe stuivers in plaat van in zakken van f25. — (500 stuks dus) in rolletjes van f1. — (20 stuks) zouden worden verpakt en "deze weder in dozen" Voor een deel konden ze dus zelfs verpakt aan het publiek worden afgegeven.

zo'n technische ingreep, die maar een heel kleine groep ten goede komt, maar weinig waard. Hij zal dan ook de ronde stuiver niet meer kunnen redden, temeer niet omdat het verzet tegen het geldstuk versterking krijgt uit de hoek van het bedrijfsleven.

Een succesvolle actie

De openbare vergadering van de Kamer van Koophandel in Amsterdam, die op vrijdagavond 19 november om 8 uur in de raadzaal van het stadhuis wordt gehouden heeft een wat feestelijk tintje¹⁰. De voorzitter, de heer S.F. van Eeghen, doet er verslag van zijn reis naar Amerika. Hij heeft in New York eind september de Hudson-Fulton feesten bijgewoond. Daar werd herdacht dat 300 jaar geleden Henry Hudson met zijn schip 'De Halve Maene' de later naar hem genoemde rivier opvoer en dat toen de stad Nieuw Amsterdam werd gesticht. Van Eeghen heeft tijdens die feesten, als 'Amsterdams Koopman', een replica van dat schip aangeboden aan het stadsbestuur van New York. Drijvend aan het rivierfront van die stad zal het de banden met het 'oude' Amsterdam in de aandacht houden. In het *Algemeen Handelsblad* van 6 oktober heeft men de tekst kunnen lezen van de rede die Van Eeghen bij die gelegenheid heeft gehouden¹¹. Ter vergadering doet hij mededeling van de vele nuttige contacten die hij voor het Amsterdamse bedrijfsleven tijdens zijn verblijf in de Amerikaanse metropool heeft kunnen leggen. Namens de vergadering wordt hij daarvoor uitvoerig bedankt en, ook van de publieke tribune, met applaus beloond. Wellicht zal Van Eeghen op een wat informeler moment zijn medeleden de officiële herdenkingspenning hebben laten zien, die onder de hoede van de American Numismatic Society was ontworpen en geslagen. Als een der eregasten had hij die, in groot formaat en in massief zilver, ontvangen¹².

De na dit wat euforische begin af te handelen agenda is vrij lang, want in verband met de afwezigheid van de voorzitter heeft men er van afgezien in de maanden september en oktober te vergaderen(!). De zeer exact geformuleerde notulen van de vergadering maken onder punt 8 melding van een ingekomen brief van de Kamer van Koophandel in Zutphen, "bevattende een afdruk van een door haar tot den Minister van Financiën gericht schrijven betreffende de stuiverstukken. De Voorzitter merkt op dat dit schrijven betreft de gewone

10 Gem. Archief A'dam, archief 5287-37 (notulen K.v.K. 1909).

11 *Algemeen Handelsblad*, Woensdag 6 Oct. avondeditie, 2e blad, p. 6.

12 Een uitvoerig verslag over de totstandkoming van de Hudson-Fulton penning is te vinden in de *American Journal of Numismatics* 1910, p. 149/154. De ontwerper, E. Fuchs, maakte verscheidene reizen naar Nederland voor onderzoek naar de vorm van het schip en de kleding van de zeelieden. Hij kreeg daar "official sanction" op zijn weergave van een en ander.

klacht dat de stuiverstukken verwisseld worden met het kwartje. Hij stelt voor het schrijven voor kennis(neming) aan te nemen. Aldus wordt besloten"¹³.

Behalve over de "verlevendiging van de handels- en scheepvaart verhoudingen tusschen Amerika en Amsterdam", wordt die avond uitvoerig gesproken over zaken als de bezetting van consulaten over de gehele wereld, verlenging van de openingstijden van de douanediensden in de haven en de instelling van een zelfstandige Makelaardij voor 'gomelastiek'. Zo'n laatste zaak, die de opbloei van de rubbercultures in 'de Oost' markeert, heeft een wereldwijd perspectief. Daarnaast hebben de avondlijke betalingsmoeilijkheden van de enkele burgers bij het afrekenen van de taxi de vergadering kennelijk niet kunnen boeien. Het ochtendblad van diezelfde dag meldt een geheel andere reactie van de zusterinstelling in Arnhem. Die heeft besloten om aan de Minister instemming te betuigen met de Zutphense brief. Onder aanvoering van het argument dat het publiek erg veel hinder ondervindt van de gelijkenis van de ronde stuiver met het kwartje, wordt verzocht het stuiverstuk te herzien opdat een duidelijk verschil met alle andere munten zal ontstaan¹⁴.

Die reactie uit Arnhem is de enige niet. De Zutphense Kamer heeft het afschrift van haar brief van 16 oktober aan alle zusterinstellingen in het land toegestuurd met een vraag om adhesie. De actie-techniek gaat op dat moment nog niet zo ver dat een tijdschema wordt bijgevoegd. Niettemin blijft, nadat Winschoten op 29 oktober zijn brief aan de Minister schrijft, diens inkomende post in de maand november vrijwel geen dag zonder weer een andere bijvalsbetuiging. In december volgen er nog acht, in januari 1910 zijn het er vijf en Katwijk sluit in maart de rij. Slechts enkele van de 37 adressanten voegen nog iets eigens toe aan hun parafrase van het Zutphense verhaal. Waalwijk pleit met name voor onderscheid met Belgische munten. Zij zal het dus principieel oneens zijn geweest met de suggestie van Meppel, om de munt van een centraal gat te voorzien. De KvK in Delft geeft in overweging de stuiver maar weer helemaal te laten vervallen en de circulatie van 2½-cent-stukken drastisch op de voeren¹⁵.

Niet alleen Amsterdam houdt zich afzijdig. Ook Rotterdam sluit zich niet bij de actie aan, evenmin als Den Haag, dat aan Zutphen schrijft dat pas na langere ondervinding een definitief oordeel over de al of niet bruikbaarheid van de stuiver kan worden gegeven. Hoogezand/Sappemeer vindt dat daarvoor nodig is dat belangrijke hoeveelheden in de circulatie worden gebracht.

13 Gem. Archief Amsterdam, archief 5287-56 (notulen K.v.K. 1909).

14 *Algemeen Handelsblad* 19 nov. 1909, ochtendeditie, 1e bl.

15 Het Delftse voorstel strookt met de door Hoitsema meerdere malen naar voren gebrachte opvatting over de samenhang en onderlinge afhankelijkheid van de omloopcijfers van aangrenzende denominaties.

En zo zijn er nog enkele die niet meedoen. Tekenend voor de situatie in de grensstreken is de reactie van Roermond, dat meldt, dat de gebreken daar niet worden gevoeld, omdat de pasmunt er vrijwel alleen uit Duitse nikkel munt bestaat. Dat de stuiver juist voor een groot deel bedoeld was om de circulatie van buitenlandse munt binnen onze grenzen tegen te gaan, was daar blijkbaar nog niet doorgedrongen¹⁶.

Geen van de Kamers met een afwijkende mening meldt die aan de Minister. Aan de Zutphense collega's wordt meegedeeld waarom ze niet meedoen. Misschien is daardoor toch een wat vertekend beeld van de stemming in het land ontstaan. Niettemin: de meeste Kamers betuigen adhesie en kennelijk is Minister Kolkman begin december 1909 voldoende bestookt om zelf in actie te komen. Aan de Tweede Kamer meldt hij, dat hij "bereid is een onderzoek te doen instellen naar de bezwaren bij het publiek tegen den stuiver" en dat hij naar aanleiding dáárvan zijn definitieve standpunt zal bepalen¹⁷.

Het achterste van zijn tong laat hij met die uitspraak bepaald niet zien. Al enkele dagen eerder heeft hij 's Rijks Muntmeester een brief gestuurd. Onder aanvoering van het argument dat "aanzienlijke maatschappelijke weerstand" tegen de stuiver bestaat, zegt hij te overwegen deze te doen vervangen door een stuk van ander uiterlijk. Hij vraagt een onderzoek in te stellen, proeven te nemen en voorstellen in die richting te doen¹⁸. Dat gaat heel wat verder dan "een onderzoek naar bezwaren bij het publiek". Die acht hij al te zijn bewezen, maar hij wil dat kennelijk nog binnenskamers houden. Voorlopig heeft hij zijn zorgen over de stuiver op de schouders van Muntmeester Hoitsema gelegd.

* * *

..de Franse (proef-)slag

Minister Kolkman krijgt met de adhesiebetuigingen één suggestie die, omdat hij niet helemaal zonder gevolg is gebleven, de moeite waard lijkt om er wat dieper op in te gaan. De Leidse Kamer van Koophandel heeft in december 1909, in het kader van de gezamenlijke actie, de Minister in overweging gegeven "...om een nieuw muntstuk te doen maken van aluminium, zooals men de pasmunt tegenwoordig in Frankrijk heeft, waardoor de bezwaren die

16 Rijksarchief in Gelderland, archief K.v.K. te Zutphen, pak correspondentie nr. 24 en notulenboek nr. 6.

17 Memorie van Antwoord dd. 9 dec. 1909, op het Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer over de begroting van Financiën voor 1910 uitgebracht 17 nov. 1909.

18 Archief RM, doos 97, brief GTh. 58, dd. 6 dec. 1909, MvF aan MM.

thans bestaan, worden opgeheven”¹⁹. De suggestie van de Leidse Kamer blijkt wel enigszins ‘met de Franse slag’ te zijn gedaan, want aluminium pasmunt was in Frankrijk niet in omloop. Toch had men in Leiden blijkbaar iets in die geest vernomen. Kennelijk is men later tot de ontdekking gekomen dat het niet helemaal klopte en is men op onderzoek uitgegaan. Op 25 januari 1910 is er een gelegenheid op de zaak terug te komen. In het voorlopig verslag van de Eerste Kamer op de begroting voor 1910 wordt eveneens om vervanging van de stuiver gevraagd. Daaraan refererend schrijft de Leidse Kamer van Koophandel dat zij: “het zoude betreuren indien de intrekking niet gevolgd zou worden door de invoering van een meer doeltreffend muntstukje van de zelfde waarde; dat de Kamer daarom getracht heeft in het bezit te komen van de aluminium pasmunt, zooals deze door het Ministerie van Financiën der Fransche Republiek eerlang staat in omloop te worden gebracht; dat het onze Kamer, na eenige inspanning, inderdaad gelukt is — en vóór de uitgifte dier pasmunt — drie ‘sous’ ter waarde van 25,10 en 5 centimes te verkrijgen en de eer heeft deze Uwe Exc. hierbij aan te bieden, meenende dat een onderzoek en nadere beschouwing in natura meerder waarde zal hebben dan het raadplegen van de beschrijving en het bezien van de afbeelding in de geïllustreerde bladen”²⁰.

Weer loopt de Leidse Kamer met de suggestie dat die bladen binnenkort iets dergelijks te melden zouden hebben wat te hard van stapel. De Minister zendt de stukjes, waar het over gaat, door naar de Muntmeester²¹ met de opmerking dat het hem voorkomt dat ze mooi zijn uitgevoerd en de vraag ze in het onderzoek te betrekken. Hoitsema schrijft aan zijn Parijse collega om nadere inlichtingen²². Deze stuurt hem nog twee stel van de bedoelde munten, met de mededeling dat er nog geen enkele zekerheid is dat ze ooit zullen worden uitgegeven. Het gaat om zeer voorlopige proeven²³. Inderdaad is men ook in Frankrijk zoekende naar pasmunt van niet edele metalen²⁴. Het concept van

19 Jaarverslag Kamer v. Koophandel en Fabrieken te Leiden over 1909 en 1910, p. 60, brief dd. 11 dec. 1909 aan MvF.

20 a.v. p. 61/62, adres aan MvF., 25 jan. 1910 aan MvF.

21 Archief RM, brief GTh. 28, dd. 7 febr. 1910, MvF. aan MM.

22 Archief RM, brief dd. 11 febr. 1910, MM aan Directeur de l'Administration des Monnaies et Médailles à Paris.

23 Archief RM, brief dd. 18 febr. 1910, Dir. Monnaie aan MM.

24 Op 27 augustus 1909 installeerde de Franse Minister van Financiën een commissie die een onderzoek moest doen naar nieuwe munttypen en naar de daarvoor geschikte metalen. Zij oordeelde aluminium-brons en zuiver aluminium voor dat doel onbruikbaar, wat de geschiedenis verder heeft gelogenstraft. In 1912 werd een wet gepresenteerd ter instelling van de nikkelen munten van 5, 10 en 25 centimes. Voor onderscheid met andere ‘witte munten’ moesten zij van een gat worden voorzien. De eigenlijke muntslag is pas na 1917 op gang gekomen. Het ontwerp was resultaat van een uitgebreide prijsvraag. Zie: Jean Mazard, *Histoire Monétaire et Numismatique contemporaine 1790-1967*, Tôme II, p. 119. Voor de prijsvraagontwerpen zie p. 145-149, 152 en 154.

- I De Franse proefmunten uit 1909 voor een serie kleingeld volgens het "type Rude", door opmerkingen van de Leidse Kamer van Koophandel onder de aandacht gebracht van de Minister en 's Rijks Muntmeester.

deze proeven is niet nieuw. In 1905 zijn er al afslagen gemaakt van dit type voor een nikkelen 10 centimesstuk en in 1906 een eenzijdige afslag in aluminium, kennelijk om te zien hoe de driekwart toegewende buste van Marianne in dat materiaal zou uitmunten. De proefserie die er in 1909 mee is gemaakt wordt in afb. I weergegeven. Naar de nummering van Mazard²⁵ gaat het om de proeven 2281, 2285 en 2286. Ze zijn zowel in brons als in aluminium uitgevoerd.

We begrijpen waarom Hoitsema ze met enige interesse moet hebben bekeken. Het zijn munten met een zeer brede rand, waarin een omschrift is aangebracht. Op de voorzijde is de beeldenaar en op de achterzijde de waarde-aanduiding 'en relief' in een verdiept veld (cuvette) geplaatst. De Nederlandse stuiverproeven uit de serie van 1906 zijn volgens dat zelfde 'brede rand concept' gemaakt. Ze waren alleen veel gecompliceerder van tekening²⁶. Tegenover de in Frankrijk op dat moment circulerende bronzen pasmunt naar ontwerp van Daniel Dupuis zijn de proeven 'naar het type Rude' bijna ascetisch zakelijke muntstukken. Het bijzondere aan het drietal is echter niet alleen die zakelijkheid, maar vooral de manier waarop hun samenhang als serie tot uitdrukking

25 Jean Mazard, *op. cit.*, p. 164/165 "Essais au type de Rude". François Rude (1784-1855) was een vooraanstaand Frans beeldhouwer; maakte o.a. het rechter tableau stadszijde voor de Arc de Triomphe. Hij kan de munt niet hebben ontworpen. Het medaillon zal stammen uit een van zijn werken. Mazard geeft geen uitsluitsel hoe het ontwerp tot stand kwam.

26 JMP 70 (1983), p. 90, waar de ontwerptekeningen voor die serie zijn afgebeeld, en waarnaar de op p. 91 en 92 beschreven proefmunten zijn geslagen.

wordt gebracht. Doorgaans wordt die bereikt doordat van een zelfde model, proportioneel op de munt diameter afgestemde, reducties worden gemaakt. Alle zilverdenominaties van het Koninkrijk van rijksdaalder tot dubbeltje zijn op die manier behandeld. Hier is dat anders. Alle drie de munten hebben een identieke beeldenaar, die er als een soort algemeen waarborgstempel in is aangebracht. Het verschil ontstaat dus door de breedte van de overblijvende rand. Bij de gegeven kleine maatverschillen (24, 21 en 19 mm Ø) is dat voor het herkennen inderdaad een effectief middel, doordat ze toch een heel eigen karakteristiek hebben gekregen.

Intussen is dat niet wat er op dat moment in ons land aan de orde is. Hier is het te doen om één enkele munt die zich vooral van andere moet onderscheiden. We zullen nog zien hoe deze proeven toch nog enig effect hebben gehad op de serie proeven die Hoitsema in 1910 door Wienecke liet maken. Behalve door de slijttechnische kwaliteit van de brede randen zal Hoitsema ook door de eenvoud gecharmeerd zijn geweest. Het valt te betwijfelen of Wienecke er enige waardering voor kon opbrengen. In ieder geval passen ze niet bij het karakter van zijn werk.

* * *

„. . zwakke gronden. . .”

We keren terug naar begin december 1909, als de Muntmeester de brief krijgt waarin de Minister hem opdraagt onderzoek, proefnemingen en voorstellen te doen voor een nieuwe stuiver. Zijn zorgen zijn op dat moment velerlei. Nog maar net twee maanden geleden is hij in functie getreden. Op 1 oktober is ook de nieuwe eenhoofdig geleide organisatievorm van start gegaan. Hoewel natuurlijk de productiewijzen en de productiemiddelen in principe gelijk zijn gebleven, is er in de samenstelling van afdelingen, hun functies en de personele bezetting nogal wat veranderd. Hij is allerminst op een rijdende trein gesprongen; het hele bedrijf is nog bezig aan de nieuwe verhoudingen te wennen. Sinds het begin van het jaar is het nieuwe Muntgebouw aan de Leidseweg in aanbouw. De nieuwe organisatievorm vraagt enige aanpassing van de plannen. Daaraan en aan de definitieve inrichting en het bestellen van nieuwe machines moet Hoitsema regelmatig aandacht geven²⁷. Ook is er zijn plan de campagne

27 Hij is daar al wat langer mee bezig. Op 30 juni 1909 schrijft de Minister bij brief GTh 68 aan de Wnd. Muntmeester Blom dat, nu ook de Eerste Kamer accoord is met de wijziging van de wet, aan Dr. Hoitsema is opgedragen zich van nu af te belasten met de verdere voorbereiding van de nieuwbouw. Blom en zijn technische assistent Jhr. ir. F. Feith krijgen opdracht "zich daarnaar te gedragen".

voor de systematische muntseries, door de onder Wienecke staande afdeling stempelfabricage²⁸. Daarnaast is hij bezig om voor het personeel verbetering van arbeidsvoorwaarden te bepleiten, die, in de geest van de huidige CAO's, in een regeling moeten worden vastgelegd. Hij maakt daarvoor een ontwerp, waarin ook regelmatigere werktijden en een verkorting van de 10-urige naar een 9-urige werkdag is opgenomen²⁹.

Het is maar een greep uit datgene wat de Munt en zijn Meester op dat moment, naast de eigenlijke bedrijfstaak, bezighoudt.

*
* * *

Bij het lezen van Hoitsema's verslagen, rapporten en artikelen, wordt men telkens weer getroffen door de degelijke manier waarop conclusies en voorstellen worden opgebouwd uit feitenmateriaal. Natuurlijk toont hij daar zijn wetenschappelijke scholing, maar zeker ook: de ambitie ordelijk te denken en te werken. Dat wil zeggen: handelen vanuit een onverbrekkelijk verband tussen kennis en werkmethoden, tussen research en productie. Heel sprekend in dat opzicht is, wat hij in 1927 schrijft bij de herdenking van 25 jaar "eigen beheer" van de Munt³⁰:

"'s Rijks Munt is een bijzondere instelling, die in de eerste plaats een zuiver technisch karakter draagt en wel van een fabriek, maar dan toch van een fabriek, die een produkt levert dat aan elders nauwelijks voorkomende eischen van nauwkeurigheid moet voldoen en die, wegens de groote kostbaarheid van een deel van het verwerkte materiaal, bijzondere strenge voorwaarden stelt voor zorgvuldige verwerkingsprocédés. Daarnevens bezit zij, ook al in verband met de hooge eischen voor het produkt, in bepaalde opzichten wetenschappelijke tendenzen. Voor zulk eene instelling is het nuttig, dat er gelegenheid bestaat om ten aanzien van verschillende procédés van wetenschappelijk-technischen aard, waarnaar gewerkt wordt, onderzoeken tot opheldering van twijfelachtige punten, tot verbetering van inzicht maar ook van werkmethoden, tot verruiming van kennis in het algemeen, met speciale aandacht voor de toepasselijkheid in de praktijk, uit te voeren. Naast de gelegenheid moet er ook lust en tijd bestaan om op het aangeduide terrein te arbeiden. Voor het hier gezegde pleit in de eerste plaats de wensch om nuttig te zijn in het belang van de werkzaamheden zelf. Maar ook daarom

28 Zie JMP 71 (1984), p. 110 e.v.

29 De correspondentie over dit onderwerp begint met een brief RM 2729/1390, dd. 5 november 1909, van de MM aan de MvF met "beschouwingen betreffende ten 1ste eene loonregeling voor de vaste werklieden (en voorlieden) aan 's Rijks Munt, ten 2de het Kon. Besluit van 28 Mei 1909, No 36". Deze bevindt zich in doos 299, personele zaken 1909-1913. Hoitsema's voorstellen worden niet alle maar wel in hoofdzaak tenslotte eind 1910 bij brief van 30 dec. no. 41, GTh van MvF aan MM geregeld en in februari 1911 gelijk met de overgang naar het nieuwe gebouw ingevoerd, inclusief de 9-urige werkdag. Verdere behandeling hier zou buiten het kader van dit artikel voeren.

30 C. Hoitsema, *'s Rijks Munt 25 jaren in eigen beheer, 1902-1927*, Utrecht 1927, p. 23 e.v.

verdient een en ander aanbeveling omdat het peil van een instelling als deze, dat een onmiskenbaren invloed heeft op de geheele gestie, rijst, wanneer naast het vele mechanische werk de neiging tot bestudeering van uiteenlopende details, van de fijnere zijden van den arbeid, tot uiting komt".

De opsomming van studies, die hij er op laat volgen besluit hij met: "Er zijn weinig onderdeelen van het bedrijf, die niet in den loop dezer jaren, als gevolg van technische bestudeering, veranderingen hebben ondergaan, zoodra deze bleken tot verbeteringen te kunnen voeren".

Zonder daarover hier in verdere bijzonderheden te treden³¹, mag geconstateerd worden dat Hoitsema een voortdurend op vernieuwing gericht en op onderzoek steunend bedrijfsbeleid heeft nagestreefd en dat, zodra mogelijk, heeft doorgevoerd. Die mentaliteit spreekt ook uit de niet strikt technische aspecten van zijn werk. In zijn functie als Controleur-Generaal heeft hij aldoor al systematisch cijfermateriaal verzameld over de actieve circulatie van de verschillende muntsoorten. In zijn deel van de *Muntverslagen* heeft hij die steeds in tabellen toegankelijk gemaakt. In het *Muntverslag 1907* gebruikt hij dat materiaal als uitgangspunt voor een uitvoeriger beschouwing³². Aan de hand van grafische voorstellingen verduidelijkt hij, dat er een gevoelig verband bestaat tussen de omloopcijfers van vooral de dicht bijeen liggende waarden. Daarnaast laat hij zien hoe regelmatig terugkerende veranderingen in de omloop zijn te verklaren. Ook de gevolgen van externe omstandigheden worden door de grafische weergave zichtbaar en meetbaar³³. Dat jaarlijks uit te voeren onderzoek moet er toe dienen om: "...ter plaatse, waar dit noodig is, te komen tot globale schattingen van de in de eerstkomende jaren geleidelijke uitbreiding onzer circulatie, een gevolg van toeneming der bevolking maar ook van relatief grotere behoefte"³⁴. Enkele jaren later drukt Hoitsema het zo uit: "...een stelsel van berekeningen en onderlinge vergelijkingen daarvan in den trant als hier werd gegeven, (beoogt) in hoofdzaak het verschaffen van materiaal om, als dit nuttig voorkomt, kennis eraan te ontleenen voor wie hebben te oordeelen over komende muntwerkzaamheden"³⁵.

31 De opsomming van studies en, in het vervolg daarvan, ondernomen verbeteringen bij het totale fabricage-proces is interessant genoeg. Hij gaat echter de hier behandelde periode ver te buiten en zou bovendien niet tot beter begrip leiden van de mentaliteit van waaruit Hoitsema handelde, dan de al geciteerde passage bedoelt te geven.

32 *Muntverslag 1907*, Bijlage 3 bij het Verslag van den Controleur-Generaal bij 's Rijks Munt, p. 69: "Bijdrage tot de kennis onzer metaalcirculatie".

33 Zo bv. de invloed van de uitgifte van 10-guldenbiljetten op de omloopcijfers van het grove zilver, maar ook de invloed van de stijging van het gebruik van 2½ centstukken voor gebruik in gasmeters.

34 *Muntverslag 1907*, p. 80.

35 *Muntverslag 1910*, Bijlage 4, p. 39.

Iemand die werkt en denkt op de wijze als hierboven is geschetst en dat bewust doet om als adviseur in muntaangelegenheden zijn Minister te voorzien van relevant materiaal voor de onderbouwing van zijn beleid, moet zich wel 'geraakt' voelen als hij een opdracht krijgt die zó weinig op onderzoek berust. Het is dan ook volstrekt begrijpelijk dat hij begint met 'tegengas' te geven. Het tot in den treure herhaalde argument van de overeenkomst met het kwartje moet hij voor zich zelf als 'borreltafelpraat' hebben gevoeld. Nergens wordt een cijfermatige onderbouwing van het verhaal gegeven. Zelfs reportages van concrete gevallen of van stelselmatige weigering het stuk te aanvaarden zijn niet te vinden.

Nog vóór Kerstmis 1909 krijgt Minister Kolkman een brief waarin Hoitsema uitvoerig zijn standpunt uiteenzet³⁶. Het is een reactie 'op niveau'. De brief opent met er aan te herinneren dat hij op bepaalde gronden oorspronkelijk niet zozeer een stuiver in het pasmunt-stelsel wilde invoegen, als wel de invoering van een nikkelen 10-centstuk had bepleit, gepaard aan een verruiming van de 2½-cents-circulatie³⁷. Nu echter de stuiver toch is uitgegeven, moet er deugdelijk worden gezocht naar de oorzaken dat hij zo slecht wordt opgenomen. Puttend uit zijn, hierboven aangehaalde, regelmatige observatie van de geldcirculatie betoogt hij, dat uit die omstandigheid veeleer moet worden aangenomen dat er niet een echte behoefte bestaat aan een coupure tussen de 2½ cent en het dubbeltje. Twee voorbeelden haalt hij aan van munten die niet werden opgenomen, terwijl daar van enige overeenkomst met andere munten geen sprake was. Het 'oude kleine stuivertje' dat toch bepaald niet onpopulair was in de gewone zin; het was gewoon onpractisch klein. Ook de halve gulden komt vrijwel niet in de Nederlandse circulatie voor. Die verkeert vrijwel uitsluitend in Indië. De overeenkomst tussen het 10 pfennigstuk en de ½ mark in Duitsland daarentegen vormt geen belemmering voor hun acceptatie. Het zijn geen 'bewijzen', maar ze maken wel aannemelijk dat er méér aan de hand is dan verwisseling met het kwartje. Zeker is niet voldoende bewezen, schrijft hij, dat: "wanneer wij een anderen stuiver hadden, deze groteren opgang zou maken. Leent nu echter een muntcirculatie zich wel voor het afwisselend proeven nemen in zoo verschillende richting en op zulke zwakke gronden? Mijns inziens is dit niet gewenscht nu de kans groot is dat de zienswijze der voorstanders van weder een nieuwen stuiver onjuist is".

Hoitsema's advies komt er op neer het bestaande stuiverstuk een aanzienlijk langere proeftijd te geven. De omstandigheden voor de munt zijn erg ongunstig. De aangrenzende waarden zijn ruim voorhanden; was dat niet zo, dan

36 Archief RM, brief RM 3224 dd. 23 december 1909, MM aan MvF.

37 *Muntverslag 1902*, p. 60. Zie ook: C. Hoitsema, *Onze Pasmunt, Vragen des Tijds 1904*, p. 1-16.

zouden ook de stuivers van nu gretig worden opgenomen. Zijn voorstel is om de aanmunting van 10 centstukken voorlopig te beperken en de stuiver ruimer uit te geven. Dat levert bepaald financieel voordeel op voor de staat. Verder kan een versterkte inhouding van gesleten exemplaren de kwaliteit van de omloop ten goede komen. Ook voor het makkelijker verkrijgbaar maken van de stuiver noemt Hoitsema een aantal mogelijkheden, waaronder zijn eerder genoemde voorstel voor een andere verpakking. Een definitief oordeel over de bruikbaarheid van de stuiver zal men pas kunnen vellen als het publiek gelegenheid heeft gekregen om aan het stuk te wennen.

Tenslotte wordt niet nagelaten er op te wijzen dat gemeentelijke en andere instanties die stuiverautomaten hebben geïnstalleerd, nadeel zullen lijden van een verandering en dat ook de Staat aanzienlijke kosten zal hebben aan een onvermijdelijke hermunting van de in te trekken ronde stuivers.

Het mag alles niet baten. Minister Kolkman heeft toezeggingen gedaan in de Kamer en kan eigenlijk niet meer terug. Op 13 januari 1910 schrijft hij dat de beschouwingen hem niet hebben overtuigd en herhaalt hij zijn verzoek. Niet alleen worden de argumenten niet weerlegd, er wordt zelfs niet op ingegaan³⁸! Hoitsema moet het hoofd buigen voor de politieke realiteit en hij doet dat ook. Wel schrijft hij dat het onderzoek tamelijk lang zal duren, omdat er proefnemingen aan verbonden zullen zijn die hij pas in het nieuwe gebouw zal kunnen nemen met de dan beschikbare apparatuur³⁹.

Voor een snelle en gemakkelijke oplossing van de zaak brengt hij nog een andere mogelijkheid naar voren: uit de vorige serie proefnemingen ligt nog een model klaar voor een geperforeerde munt. Als de Minister deze oplossing soms zou willen volgen, zou de productie vrij snel kunnen starten⁴⁰. Ook dit wat wonderlijke voorstel wordt door de minister verworpen. De redenen waarom deze variant indertijd o.a. niet werd gekozen gelden nog steeds⁴¹, maar ook een anders gevormd gat wijst hij af "om hygiënische redenen": er kan zich vuil in verzamelen⁴².

Er zit niets anders op, 's Rijks Munt zal op grond van onderzoek en proeven voorstellen moeten ontwikkelen voor het verwisselen van de bestaande voor een zich beter onderscheidende stuiver.

38 Archief RM, brief GTh 68, dd. 13 jan. 1910, MvF aan MM.

39 Archief RM, brief RM 189, dd. 19 jan. 1910, MM aan MvF.

40 Bedoeld is de proefmunt uit de in 1904 vervaardigde reeks, Schulman 935a, in JMP 70 (1983) door mij besproken en daar als "proefmunt 8 en 9" afgebeeld op p. 84.

41 De overeenkomst nl. met de Belgische geperforeerde 5 en 10 centimes. Voldoende maat-onderscheid daarmee was niet bereikbaar. Zie JMP 70 (1983) p. 80.

42 Archief RM, brief GTh 29, dd. 25 januari 1910, aan MM.

III. VERSLAG VAN EEN UITVOERIG ONDERZOEK

Een adviseur maakt zijn huiswerk af

Als Hoitsema op 19 november 1910 zijn rapport uitbrengt, kan hij niet nalaten toch nog, bij wijze van inleiding, terug te komen op de discussie over de argumenten voor dat onderzoek. In de eerste plaats voegt hij aan zijn rapport een bijlage toe, die, zoals hij schrijft, enige opmerkingen omvat over de in de brief van 23 december 1909 uiteengezette gevoelige samenhang tussen de actieve circulatie van verschillende munten, "die nogmaals, aan de hand van een tot nu toe bijgewerkt cijfermateriaal, ten duidelijkste de vermelde bijzonderheid in het licht stellen"⁴³.

Naast die theoretische overwegingen, stelt hij dat: "ook langs praktischen weg men zich een oordeel (kan) vormen over de vraag, of inderdaad de stuiver wegens minder goede eigenschappen niet populair wordt", nl: "systematisch ondervragen". Herinnerend aan de adressen die bij de Minister zijn binnengekomen schrijft hij "de vrijheid te hebben genomen, langs anderen weg een enkele uiting dienaangaande te verkrijgen". Die 'andere weg' betekent vooral: uit een andere maatschappelijke sector dan waaruit die adressen kwamen. Waar hij naar gezocht heeft is de ervaring van "personen, die voortdurend kleine betalingen doen of ontvangen". Hij heeft daarvoor de directeurs van de gemeentelijke tramdiensten in de grootste vijf gemeenten aangeschreven met het verzoek om al hun conducteurs verslag te laten doen over hun ervaringen met de stuiver. Inderdaad richt hij daarmee zijn kleine particuliere enquête op een sector van het betalingsverkeer waar, met een grote frequentie, vrijwel uitsluitend pasmunt omgaat. Het is eigenlijk een vrij opmerkelijke onderneming. Het marktonderzoek door gerichte enquête was op dat moment bepaald nog geen gebruikelijk instrument voor beleidsvorming⁴⁴. Methodisch lijkt het goed doordacht: een representatieve doelgroep, door het werkverband praktisch ook goed bereikbaar, en van een redelijke geografische spreiding. Bovendien mag verwacht worden dat de antwoorden van deze groep niet zullen zijn

43 Archief RM, brief MM 3521, dd. 19 november 1910, aan MvF. Zie ook: *Muntverslag 1910*, p. 31-39. Deze passage is vrijwel identiek met de 1e bijlage van genoemde brief.

44 In E. Schäfer, *Das Schrifttum über betriebswirtschaftliche Marktforschung*, Berlin 1935, worden geen werken genoemd vroeger dan 1919. Pas in de late twintiger jaren lijkt de wetenschappelijke benadering van de 'vraagzijde' in het economisch verkeer op gang te komen. De "systematische ondervraging" die Hoitsema zo vrijmoedig onderneemt is in 1910 bepaald geen routine. Op literatuur kan hij niet hebben gesteund. Veelmeer lijkt het toepassing van natuurwetenschappelijke methoden en denkdisciplines.

bijgekleurd door intellectuele ideeën over hoe een geldstuk er hoort uit te zien. Ze zullen vooral berusten op de feitelijke bruikbaarheid. De tweede bijlage omvat een afschrift van de brieven en de daarop verkregen antwoorden. "Het komt mij voor" schrijft hij, "dat deze antwoorden voor de bruikbaarheid van den stuiver zooals deze nu is, niet zoo heel ongunstig zijn". Inderdaad is dat wel een goede weergave van het resultaat: geen uitgesproken enthousiasme, maar bepaald ook geen categorische verwerping. Een bevestiging eigenlijk van het oordeel dat een vervanging op "zwakke gronden" wordt ondernomen. In feite haalt ook deze les in beleids-onderbouwing niets meer uit, maar aan het gevoel voor verantwoordelijkheid is voldaan: zowel theoretisch als praktisch is 's Rijks Muntmeester serieus op het vraagstuk ingegaan. Waarschijnlijk is een zekere trotse hoekigheid niet vreemd aan de consequentie waarmee hij dat tot het laatst toe doorzet. Toch past het helemaal in de aard van zijn, dan 10 jaar lang, functioneren bij de Munt. In die lijn mag hij zich, zonder overdrijving rekenen tot de belangrijkste adviseurs van het Rijk, als het om muntzaken gaat. Als zodanig betaamt het hem niet, zich neer te leggen bij borreltafelpraat en dat heeft hij dan ook niet gedaan. Wel voegt hij zich uiteindelijk naar de politieke realiteit. Met een bijna schampere nuchterheid brengt hij dat onder woorden in de slotzin van het eerste deel van zijn rapport:

"Intusschen kunnen verdere beschouwingen over den bestaanden stuiver hier achterwege blijven, nu Uwer Excellenties meening over dit punt vaststaat en kan ik overgaan tot eene beantwoording van de vraag naar uiterlijk, enz. van een nieuwen stuiver, die op afdoende wijze onderscheiden is van het 25-centstuk".

"... *volledigheidshalve* . . ."

Dat die beantwoording kort zou zijn, viel van deze Muntmeester nauwelijks te verwachten. Het woord 'volledigheidshalve' komt er enkele malen in voor en tekent de hele opzet van het rapport, zonder dat dat tot een verwarrende veelheid leidt. Overwegingen die de aandacht zouden kunnen afleiden van de kern van de zaak, behandelt hij — zoals hij dat vaker doet — vooraf. In ons geval is dat de materiaalkeuze. Door in de Kamer twijfel te uiten over de juistheid van de door zijn voorganger gedane keuze voor een nikkelen munt, heeft Minister Kolkman de deur op een kier gezet voor een andere keuze. Om nu een onderzoek naar 'uiterlijk' niet te vertroebelen met heroverweging van de materiaalkeuze, moet Hoitsema wel beginnen met duidelijk te maken dat die keuze feitelijk niet meer vrij is. De gebruikte legering, stelt hij, wordt vrijwel alleen voor muntdoeleinden gebruikt. Na omsmelten zou zij niet meer dan de oud-metaal waarde kunnen opbrengen. De daaraan verbonden kosten zijn aanzienlijk en de baten laag. Het saldo zou in geen verhouding staan tot de kosten van bijvoorbeeld muntbrons. Verreweg het meest economisch is

II De gouden 2½ en 5-dollarstukken, 1910, het "Golden-Eagle" type dat Hoitsema in zijn rapport vermeldt.

daarom de in te trekken muntspecie voor de nieuwe stuiver te gebruiken. De omsmelting heeft men, door het ombouwen van een aanwezige smeltoven, nog in het oude Muntgebouw kunnen beproeven, dat levert geen bezwaren. Hoewel het verpletten ervan pas met zwaardere pletmachines in het nieuwe gebouw kan gebeuren heeft men voldoende zekerheid over de technische haalbaarheid van dat deel van de operatie. Onzekerheid is er alleen nog over de vraag of men in staat zal zijn in eigen beheer de goede muntlegering samen te stellen, maar voor het onderhavige onderzoek is dat van secundair belang. Het eigenlijke vorm-onderzoek wordt in het rapport verdeeld in een onderzoek naar de mogelijkheid om het gevraagde onderscheid met een ronde munt te bereiken en in een poging om dat met niet-ronde muntstukken te doen.

Dat niet alleen de laatste mogelijkheid wordt bekeken, heeft twee redenen. Alleen een ronde munt biedt de mogelijkheid om te blijven kloppen met de omschrijving in de wet⁴⁵. Dat zou procedureel natuurlijk veel eenvoudiger zijn en Hoitsema vindt dat hij dat 'volledigheidshalve' niet ononderzocht moet laten. Ook uit een oogpunt van slagtechniek biedt een ronde munt voordeel, al was het alleen maar dat daarmee het experimenteren van anders gevormde muntringen en stempels wordt ontgaan en aanpassing van stempelpersen achterwege blijft.

De eerste ontwerpsoefening die op dit thema wordt gemaakt is in feite een regelrecht vervolg op het rapport van 1906⁴⁶. Dezelfde beeldinhoud moet op een zodanige wijze worden geordend dat het gevraagde verschil met het kwartje meer in het oog gaat springen. Uitzicht daarop bestond alleen, vindt hij: "door als het ware de vlakke rand tot over een groot gedeelte van het stuk zich te doen uitbreiden, met een centraal lager gedeelte". In dat gedeelte kan dan aan de ene kant de kroon en aan de andere de waarde-aanduiding, weer in reliëf, worden geplaatst. In de brede rand zouden dan de voorgeschreven eiken-

45 Wet van 31 december 1906, Stbl. 376. Nieuw ingevoegd wordt in de Muntwet 1901 een art. 9 bis: "De beeldenaar der nikkelen pasmunt is: op de voorzijde de Koninklijke Kroon boven het woord 'Nederland' op een lint tusschen eikentakken, waaronder het jaartal. Op de keerzijde de waarde-aanduiding 5 cents tusschen twee oranjetakken. De stukken worden in den ring gemunt en hebben een gladde rand".

46 JMP 70 (1983), p. 88-94.

en oranjetakken geplaatst moeten worden. De manier waarop dat zou moeten gebeuren denkt Hoitsema zich analoog aan de dan kortgeleden uitgekomen halve en kwart gouden Eagles van de Verenigde Staten (afb. II). Wie die munten bekijkt, zal zich moeilijk kunnen onttrekken aan de overeenkomst met oud-Egyptisch vlakrelief. Het beeld ontstaat ook daar vooral door diep ingesneden contouren en een verder zo dicht mogelijk onder de buitenoppervlakte blijvend en vrijwel grafisch doorgewerkt reliëf (afb. III). Hoitsema ziet daarin vooral voordelen doordat "zoo een munt niet slechts een rand (biedt),

III Hiërogllyphen uit een lijst van koningsnamen, gevonden in de tempel van Ramses II in Abydos, 19e dynastie, ca. 1300 v.C. (British Museum).

maar ook op gelijke hoogte liggende vlakke, meer naar het midden liggende gedeelten, als steunpunten tegen mechanische afslijting"⁴⁷.

Zoals gezegd, al bij de vroegere stui-verproeven heeft de gedachte gespeeld, maar door de jaren heen is ook in andere landen geprobeerd de, uit slijttechnische oogpunt, "ideale" munt met incuse voorstelling te maken. Hoitsema moet door de gedachte zo zijn gebiologeerd, dat hij hem in zijn rapport opneemt. Toch moet hij zelf direct daarop constateren dat op deze manier "stellig niet op de beste wijze een afdoend onderscheid met het kwartje wordt verkregen". Alweer: 'volledigheidshalve' legt hij de op dit principe berustende schetsen

47 A. Klasens, *Egyptische Kunst*, uitg. Stichting Openbaar Kunstbezit, z.j., p. 10 en afb. 5. Prof. Klasens stelt n.a.v. deze „binding aan het vlak” dat die „de oorzaak is van de eigenaardige voorstelling van de mens, die zo typisch Egyptisch is, maar die toch het essentiële van de mens weergeeft”. Men moet zich afvragen of hier oorzaak en gevolg niet worden verwisseld. Er was bij de stèle's waar het hier om gaat geen sprake van enige behoefte aan suggestie van de ruimtelijke werkelijkheid. De mens verschijnt hier met en op de wijze van de beeldende tekens van het hiërogllyphenschrift. Het laagrelief bood voldoende mogelijkheden om de rituele betekenis van de voorstelling genuanceerd tot uiting te brengen. Het bood een snelle werkwijze, maar bovendien een beschermd reliëf, ook bij stapeling en vervoer.

IV Twee alternatieven voor een ronde stuiver, met behoud van de omschrijving van de beeldenaar in de wet van 31 dec. 1906.

5 t/m 8 van Wienecke over (afb. IV). Zoals gezegd, afmetingen en beeldinhoud zijn dezelfde als van de bestaande stuiver. We kijken dan ook met enige interesse naar deze nieuwe variant die Wienecke vier jaar na het uitkomen van die munt maakte.

Waar Hoitsema op doelt is feitelijk een combinatie van de door de KvK Leiden ingestuurde Franse proefmunten en de Amerikaanse Half Golden Eagle. De eerste levert het hoofdconcept: brede rand en ingediept centrum, de tweede moet model staan voor de, zo vlak mogelijke, bewerking van die rand. Voor wat het centrum betreft heeft Wienecke dat concept in de tekeningen 5/6 en 7/8 gevolgd. Mogelijk om de waarde van de munt uit te beelden geeft hij het centrum in de eerste versie een vijfhoekige vorm. Wat de uitwerking van de rand betreft heeft hij het niet of nauwelijks opgepakt. Indiepen volgens de

V Penning van J.C. Wienecke, ter gelegenheid van de geboorte van Prinses Juliana in 1909.

contouren van de versiering is er niet bij. Hier en daar, bijna onwillig, wordt de buitenring wat uitgestulpt. Aan de bovenkant heeft dat nog enig verband met de florale voorstelling, aan de onderkant van beide muntzijden is dat verband er niet. Het zo ontstane 'eigen ritme' van die uitstulpingen volgt niet eens de voor het centrum al aangenomen vijfhoek. De binnenring reageert nergens en gedraagt zich dus expliciet niet als deel van de rand maar als een

eindvorm. Resultaat dus: bladornament in een veld tussen twee ringen zonder samenhang. Dat die oranje- en eikentakken, op zich zelf genomen, Wienecke vlot en charmant afgaan, wisten we. Het ontwerp 7/8 komt iets dichtter bij de bedoelde opzet. De omtrek van de indieping van het vlak stamt duidelijk van de omsloten takken. Alleen, het is niet de contour van het ornament zelf zoals dat ook bij de Eagle het geval is, maar er blijft een ruime marge, waardoor het karakter van de plastiek dezelfde blijft, nl. op het moedervlak opgebouwd en niet: vanuit het muntoppervlak ingediept. Ook het lint met de landsnaam, overgenomen van de bestaande stuiver, past niet in het concept; evenmin als het apart omlijste veldje met het jaartal. Ze krijgen een zelfstandigheid toegemeten die in dit concept eigenlijk alleen de kroon toekomt. Al het andere had binnen de gebondenheid van het ringvlak moeten blijven. Wienecke heeft die opgave niet begrepen of zich er tegen verzet. Als we de penningen bekijken die hij in dezelfde periode maakte, bv. de geboortepening voor Juliana in 1909⁴⁸, zien we dezelfde neiging tot complicatie, een weliswaar geordende, maar niettemin overvloedige veelheid van motieven en een niet aldoor beheerste stijlverscheidenheid (afb. V).

De poging om een zich beter onderscheidende stuiver te maken, met precies de zelfde vorm en beeldinhoud als de bestaande, liep op deze wijze dood. De omschrijving in de wetstekst was daarvoor ook wel een uiterst moeilijke factor: niet alleen de beeldelementen maar ook hun onderlinge rangschikking is daarin omschreven.

* * *

De complicerende binding aan de precieze omschrijving in de wet is in een volgende serie ontwerpen, genummerd 1-2 en 3-4, losgelaten. Hoewel die een wetswijziging noodzakelijk zouden maken, hebben ronde munten dan nog altijd het voordeel dat niet hoeft te worden geëxperimenteerd met andersgevormde stempels en muntringen. Dat zou tijdswinst opleveren. De ontwerpen die op dit uitgangspunt zijn gemaakt, zijn weergegeven in afb. VI. Ze zijn bedoeld voor een munt van 21 mm middellijn of zelfs, als de halve gulden zou kunnen vervallen, 22 mm, duidelijk groter dus dan het kwartje, dat een diameter van 19 mm had.

Op dat punt laat Hoitsema de opmerking vallen, dat als een oplossing in die richting gezocht zou worden, zelfs het bestaande stuiverbeeld — zij het iets vergroot — gebruikt zou kunnen worden. "Dat zou daardoor wellicht aan

⁴⁸ Penning op de geboorte van Prinses Juliana, in 1909 door Wienecke vervaardigd, Zwierzina, TMP 17 (1909), p. 195. Zie afb. V.

VI De tekeningen 1-2 en 3-4 voor een ronde stuiver van 22 mm en het naar 1-2 direct in staal gesneden stempel.

„kwaliteit winnen”, voegt hij er aan toe. Het lijkt een poging om op een verleidelijk eenvoudige manier uit de problemen te komen. In ieder geval wordt geen enkele mogelijkheid buiten beschouwing gelaten. De suggestie wordt echter niet opgepakt⁴⁹.

De ontwerpen op afb. VI bekijkend, zien we in tekening 1 hoe Wienecke, in plaats van de kroon, op de vz. een oranjeboompje als 'symbool' introduceert. Bovendien wordt het woord 'Koningrijk' weer aan de landsnaam toegevoegd. Op de kz. in tekening 2 probeert hij het weer eens met korenaren en een kammosselschelp, op land en water doelend. Vanuit de slagtechnische overwegingen die we in de bespreking van de proeven uit 1904 behandelden⁵⁰, wordt op de voorzijde het oranjeboompje uitwaarts in de holle zijde van de schelp geplaatst en op de keerzijde de 5 inwaarts in de 'bolle' rugkant van de schelp. De getrapte letterrangschikking zagen we ook in de vorige serie, Hij behoort

49 Dat hij ook niet wordt herhaald als er ontwerpen voor een vierkante stuiver worden gemaakt, is des te merkwaardiger, omdat bij die gelegenheid, zoals we zullen zien, nadrukkelijk verwezen wordt naar vroegere noodmunten met een rond stempel op een vierkante muntplaat.

50 JMP 70 (1983) p. 75.

met andere vrijheden in opschriften, die we ook bv. tegenkomen in de Duitse proefontwerpen voor een 25 pfenningstuk uit de jaren 1908 en 1909⁵¹, tot de reactie op het klassiek gerichte academisme. Het blijft een wat modieus verschijnsel, dat bv. op veel koekjesblikken e.d. uit die tijd is terug te vinden, maar tenslotte niet doordringt op officiële, minder tijdgebonden, items als munten.

Opmerkelijk is dat Hoitsema van dit ontwerp een stempel heeft laten maken, niet met de reductiebank maar direct in het staal gesneden (stempels 25 en 26). Hij heeft dit door de tweede stempelsnijder Küppers laten doen en toont zich zeer enthousiast over het resultaat en kondigt aan dat in de toekomst wellicht ook voor een definitieve munt te willen toepassen⁵².

VII Portugese koloniale munt (30 centavos Portugees India).

Het merkwaardige van ontwerp (3-4) schuilt niet zozeer in de andere thematiek. De keuze voor leeuw en kroon op de voorzijde, noch de schelp met 5 op de keerzijde brengen inhoudelijk iets nieuws. Het opmerkelijke is meer de schuchtere poging tot een 'eigen gezicht' door de excentrische plaatsing van de binnencirkel. Dat zo iets tot een karakteristiek en herkenbaar muntbeeld kan leiden kunnen we zien in de pas veel later (1938) ontstane muntseries van de Portugese koloniën (afb. VII). Ten eerste is de verplaatsing daar duidelijker van maat, maar ook is er niet geprobeerd om hem weer te verdoezelen. In ons geval is de uitmiddelpuntigheid zo miniem, dat de eerste indruk de gedachte aan een vergissing oproept, maar de manier waarop met bladornament aan de

51 Krause-Mishler, *Standard Catalog of World Coins* (ed. 1982), p. 828.

52 Een uiterst merkwaardige uitspraak. Als er in de Eerste Kamer klachten zijn over het 'onpersoonlijke' van de huidige munten tegenover de perioden waarin stempels met de hand werden gesneden, concipieert hij voor de Minister een antwoord, waarin de uniformiteit van de industrieel vervaardigde munt als absoluut noodzakelijk wordt afgeschilderd. Niet alleen de hoeveelheid benodigde munten, maar ook het bemoeilijken, c.q. makkelijker ontdekken van muntvervalsing wordt als argument aangevoerd. De enige veronderstelling zou kunnen zijn, dat hij dacht op die manier de 'originale matrijs' te kunnen maken en de stempelvevaardiging verder industrieel te laten verlopen. Het is er nooit van gekomen. Een van de redenen daarvoor zou kunnen zijn dat de mogelijkheid tot correctie via het model, waarin veel makkelijker gewerkt kan worden, dan niet meer aanwezig is. Belangrijker nog lijkt het nadeel dat het eerste reliëfstadium van het ontwerp inwaarts wordt gemaakt en dat pas het reproductieponsoen het eerste muntgelijke beeld oplevert.

voorzijde en verlopende lettergrootte aan de keerzijde geprobeerd is het maatverloop in de rand te compenseren, maakt duidelijk dat er bewust is gewerkt. Tegelijk wordt echter met die middelen precies het petillante van de verplaatsing te niet gedaan. (Dat prikkelend aandachttrekkende zit hem natuurlijk vooral in de cirkelvorm van het centrummotief, dat als het ware voorbestemd lijkt om met de omtrek het middelpunt te delen en het dan toch niet doet. Bij een portret, wapen of cijfer is er niets schokkends aan de hand als ze uitmiddelpuntig staan.)

Zoals we eerder zagen, is het voor een goede uitmunting en beperking van de stempeldruk belangrijk om het ontwerp zo in te richten, dat tijdens de overschrijding van de vloiegrens zo min mogelijk materiaal dwars op de slagrichting moeten worden verplaatst. Holle en bolle schelpvorm liggen wat dat betreft in ontwerp 1-2 goed tegenover elkaar. Wil men een centraal motief omlaag plaatsen, dan moet (bij de gebruikelijke over-de-kop-stand van voor- en achterzijde van onze munten) op de andere zijde het 'tegenstuk' evenveel omhoog om in slagrichting tegenover elkaar te blijven. In tekening 4 gebeurt dat dan ook met de bolle oesterschelp met de daarin 'uitgespaarde' 5.

Zoals gezegd, het gebeurt allemaal net iets te aarzelend om tot een goed resultaat (een zich wezenlijk onderscheidende munt) te kunnen leiden. Niet alleen het ontwerp maar ook de manier van tekenen is aarzelend. De manier bv. waarop de bolle kant van de oesterschelp met enkele onvaste lijntjes wordt weergegeven is bepaald onbeholpen. Zeker is dat zo in vergelijking met de besliste en vooral plastische weergave van het zelfde element in tekening 2. Ook de weergave van leeuw en kroon vertoont een gebrek aan vormvastheid die Wienecke in ieder geval ten enenmale vreemd is. Het meest voor de hand ligt, dat 3 en 4 tekeningen van J.Th. Küppers zijn. Er is een tekening uit 1912 die zonder twijfel van zijn hand is, gemaakt in verband met een onderzoek naar een ontwerp voor een gouden vijfgulden-stuk. Daar is dezelfde wat onvaste manier van tekenen te zien.

Nog een derde serie ontwerpen voor een ronde stuiver wordt met het rapport meegestuurd. Het is de enige serie die Hoitsema expliciet in verband brengt met de Franse proefmunten. Het gaat om de tekeningen gemerkt a t/m h, weergegeven in afb. VIII. Inderdaad wordt de hele serie gekenmerkt door duidelijke onderscheiding van een verdiept liggend centrum en een (min of meer) sober en vlak gehouden ring. Hoitsema laat niet na op te merken dat in die geest in Utrecht al eerder dan in Parijs proeven zijn gedaan⁵³, maar dat die

53 Bedoeld worden de in 1906 gemaakte proefmunten, in JMP 70 (1983) als nr. 14 en 21 omschreven en daar afgebeeld op biz. 92.

VIII De tekeningen a tot en met h voor een stuiver volgens het principe van de Franse serie van het type "Rude".

tot zijn spijt "destijds niet op de meest geschikte wijze ten uitvoer (zijn) gebracht".

De tekeningen a, b, c en d zijn varianten voor een voorzijde, alle met de pijlenbundel in leeuwenklauw als centrum. De eerste drie hebben naast het woord 'Nederland' een golfmotief, één keer van buitenaf en een keer van het centrum uit geprojecteerd en in de derde tekening sterker geabstraheerd en zowel in- als uitwaarts leesbaar. De vierde ring bevat een krans van negen door een touw bijeengebonden schelpen, elk als drager van een der letters van de landsnaam. De tekeningen e en f geven een andere mogelijkheid voor het centrum. De kennelijk door Wienecke erg gewilde schelp en korenaren en het traditionele kroonmotief. Dat laatste wordt hier, evenals op de reeds genoemde geboortepenning (afb. V) gekombineerd met door (zonne?)stralen uiteen gedreven wolkjes. De tekeningen g en h zijn de bijbehorende voorstellen voor een keerzijde. Hoitsema merkt op dat maar een enkele maal in de serie de rand consequent 'en creux' is uitgevoerd, en dat ook voor de tegenzijde "een nog wel betere en toch sobere lijnversiering" ware te vinden, maar dat de voorbeelden worden gegeven "om het type te karakteriseren". Voorts vermeldt hij dat nog een tweetal ... "meer naar de Fransche stukken overhellende voorbeelden op nikkelen munt zelve is gegraveerd"⁵⁴. Ook de stuivers naar deze derde serie ontwerpen zouden een diameter krijgen van 21 mm, dwz., niet ver afwijkend van die van de halve gulden. Hoitsema zegt daar tenslotte van: "Hoezeer men ook na de gedane ervaring moet aarzelen, gaat het m.i. te ver, als men het verschil daarmee nog niet groot genoeg acht. Maar", vervolgt hij, "er valt niet te ontkennen dat het nog veiliger zou zijn ... dat men elke moeilijkheid ondervindt, door af te stappen van den ronden vorm". Einde van de ontwerp oefeningen voor een ronde stuiver, gefractioneerd uitgevoerd in de jaren 1904, 1906 en 1910.

* * *

"... een rustigen en eenvoudigen aanblik ..."

Gegeven de centrale vraag naar onderscheid met andere binnen- en buitenlandse munten ligt de keuze voor een niet-ronde munt natuurlijk erg voor de hand. Ook onder de meest ongunstige omstandigheden is de waarneming van een afwijkende omtreksvorm optimaal. Waarom dan zo lang geaarzeld zou men zeggen. Eén reden daarvoor noemden we al: de poging om de ingewikkelde goedkeuringsprocedure via de Raad van State en Kamers te ontgaan.

⁵⁴ Vooralsnog is het helaas niet gelukt deze stukken te achterhalen.

Het is niet onmogelijk dat daarin een element van spijt gerationaliseerd is, dat dit betrekkelijk jonge staatsbedrijf genoodzaakt werd bakzeil te halen ten aanzien van zijn eerste en zorgvuldig voorbereide nieuwe product. Daar zal zeker bij zijn gekomen dat de keuze theoretisch dan wel voor de hand liggend mag zijn, maar dat ervaring in de omloop met zulke munten uiterst schaars was. In samenhang met het onderzoek naar deze mogelijkheid in de eerste serie proeven⁵⁵, kwamen we al de Franse 25 centimes 1904 tegen, met zijn 22 kleine facetten. Het was niet zo'n sprekend voorbeeld en werd trouwens weldra weer verlaten. In Brits Indië circuleerde sinds 1907 een stuk van 1 anna met een 12-voudig gegolfde omtrek⁵⁶. Verder had Ceylon sinds 1909 een vierkant 5-centstuk met sterk afgeronde hoeken⁵⁷. Afgezien van doorboorde munten, was in West-Europa niets anders dan gewone ronde munt in gebruik. Zowel de vervaardiging als de publieke acceptatie van anders gevormde munten zat nog vol onzekerheden. In 1904 waren bij ons mede om technische redenen andere omtreksvormen afgewezen. Nu bleek het de enig mogelijke weg. Hoitsema stelt dan ook dat, sinds de bovengenoemde munten zijn verschenen, het argument van 'ongewoon zijn' niet meer helemaal opgaat en dat "ook een moeilijk technisch vraagstuk toch zeer wel hare oplossing kan vinden"⁵⁸.

Van de mogelijke regelmatige veelhoeken die men als vorm zou kunnen kiezen verwerpt Hoitsema die met 8, 7, 6 of ook zelfs 5 zijden van begin af aan als te gezocht, druk en onrustig. Ook de driehoek acht hij "onnoodig vreemd", zij het met de relativiserende toevoeging "misschien nu nog". Alleen een 4-zijdig stuk geeft ... "wellicht door de het oog bevredigende rechte hoeken, een rustigen en eenvoudigen aanblik". Het is een zeer subjectief keuzeproces, maar wel typisch Nederlands: gewoon is al gek genoeg. Een andere onderbouwing van de keuze voor een vierkant wordt niet gegeven. Zelfs niet door het maken van blanco plaatjes van de diverse regelmatige veelhoeken. Dit wordt dus de opgave voor de ontwerper: een vierkant 5-centstuk. Aan die opgave worden twee randvoorwaarden verbonden. Ten eerste zullen de hoeken moeten worden afgerond. Niet alleen dat een scherp voorwerp hinderlijk is voor beurs

55 JMP 70 (1983), p. 84.

56 Een proef uit 1906 voor die munt was in Utrecht bekend. In april 1908 schrijft Van den Wall Bake aan de Londense Munt dat hij erg geïnteresseerd is in de fabricage van zo'n munt. Hij wil weten of er veelhoekige ringen zowel als plaatjes werden gebruikt en of er speciale maatregelen zijn om de plaatjes in de goede stand in de ring te brengen. Sir Edward Rigg antwoordt dat het Indiase gouvernement besloten had zo'n munt te maken en vervolgens moeite kreeg met de fabricage van "dies and collars". Voor beide zijn toen in Londen standaard-mallen gemaakt. De verdere productie is in India geregeld "and I am not conversant with them". Hij is van oordeel dat de kosten veel te hoog zijn voor een munt van zo lage waarde (Archief RM, doos 311, nr 862, dd. 11 april 1908 en doos 310, nr 900, dd. 14 april 1908).

57 Krause-Mishler, p. 1604, Y 14.

58 Archief RM, brief MM 3521, dd. 19 nov. 1910, aan MvF.

en hand, maar er is ook een technische reden voor. Bij de vervaardiging van stempels en muntringen moet het materiaal soms meerdere malen aan een hardingsproces worden onderworpen. De interne materiaalspanningen die daarbij optreden lopen in scherpe overgangen hoog op en kunnen daar kerfwerking veroorzaken. Hoe groter de afronding is, hoe gelijkmatiger die spanningen in het materiaal verlopen en hoe minder kans op scheuren. Geheel ronde stempels en ringen zijn in dat opzicht natuurlijk ideaal.

Intussen gaat het niet alleen om technische factoren, maar om een voor de industriële vormgeving kenmerkende vervlechting van gebruiksoverwegingen, min of meer autonome vormvoorkeuren en randvoorwaarden vanuit materiaal en fabricage. In dit geval ging het om een munt die in een gebruik lekker in de hand zou liggen en duidelijk van alle andere zou zijn onderscheiden. De vierkante vorm was gekozen vanwege zijn eenvoud en een afronding zou daaraan geen afbreuk moeten doen. Dat wil zeggen dat in feite met het technisch minimaal noodzakelijke zou moeten worden volstaan. En dat is ook precies wat Hoitsema in zijn rapport stelt. In verband met de voor stempels en ringen gebruikte staallegering acht hij een afronding van 3 mm nodig en voldoende⁵⁹. Hij vervolgt: "... afronding die belangrijk verder zou gaan, acht ik een achteruitgang van het uiterlijk, omdat afbreuk zal worden gedaan aan het duidelijk vierzijdige van het stuk".

In zijn rapport geeft Hoitsema behalve over de afronding ook over de inrichting van het beeldvlak een uitgangspunt aan: ... "Naar myne bescheiden meening ... bestaat er een aesthetische voorkeur voor een compositie waarbij de as van de beelden naar de diagonaal is van het vierkant". Die voorkeur licht hij toe aan de hand van ... "de noodmunten die men in de 17de eeuw in onze gewesten wel heeft geslagen. Deze hebben merkwaardigerwijze in hun uiterlijk iets opvallend sierlijks, dat m.i. althans ten deele moet worden toegeschreven aan de plaatsing van een ronden stempelafslag op de vierkante muntplaat en wel in de stand als zoo juist is omschreven (afb. IX). Het komt mij niet twijfelachtig voor dat hierin een vingerwijzing moet gelegen zijn voor een eventuele toepassing van een moderne munt, ook al hoeft deze niet als noodmunt te worden opgevat".

Het al eerder genoemde nikkel 5-centstuk van Ceylon, de enige op dat moment circulerende vierkante munt, voert hij als tegenvoorbeeld aan. Hij beschouwt het als een 'smakeloos muntstuk'. Op die munt staat de beeldenaar orthogonaal en volgt het opschrift de zijden (afb. XIIIa).

⁵⁹ De maat die hij noemt, 6 mm, is wat verwarrend. Later blijkt dat hij daarmee de diameter van de eindfrees aangeeft waarmee de mallen moeten worden gemaakt. Dat klopt ook met de bij de eerste proeven aangehouden afronding.

IX Zilveren noodmunt van Breda, 1625.

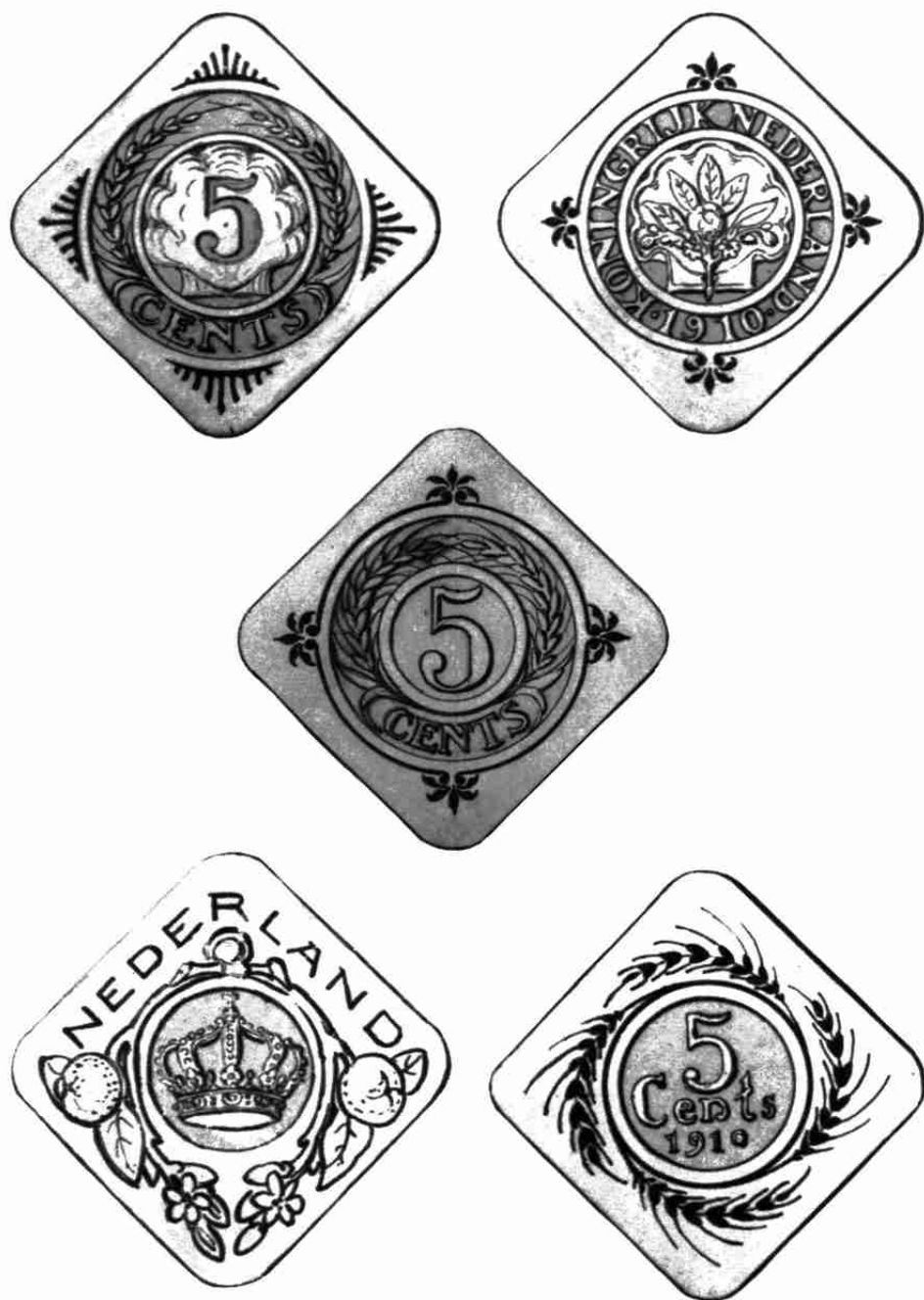
De "vingerwijzing" over de inrichting van het beeldvlak heeft Hoitsema blijkbaar zo beslist als uitgangspunt gesteld, dat er ook geen pogingen in andere richting zijn ondernomen. Dat kan betekenen dat Wienecke het daar ook mee eens was, maar zeker is dat niet. Een jaar later schrijft hij — in ander verband — aan Hoitsema, dat hij gehinderd is door "... het voortdurend aankomen met allerlei voorstellen, ... het herhaaldelijk geven van allerlei ideeën met afbeeldingen van oude munten, en het steeds maar laten maken van heele series schetsteekeningen ...". Hij laat daar op volgen dat hij "als ondergeschikte moeilijk kan uitmaken, of al deze inmengingen, komende van mijn chef en lastgever, bedoeld zijn als bepaalde voorschriften of dat deze mij slechts in overweging gegeven worden met de vrijheid ze ook ter zijde te kunnen leggen"⁶⁰.

In onze oren klinkt die onzekerheid, zelfs komend van een 'ambtelijk ontwerper' natuurlijk uiterst merkwaardig. Hij is waarschijnlijk alleen te begrijpen als we ons rekenschap geven van het nog prille stadium, waarin de overigens onloochenbare maatschappelijke veranderingen op dat moment nog verkeerden. "Het is nog geen dag, al hebben de hanen gekraaid" schrijft Henriette Roland Holst daarover heel beeldend⁶¹. Het sociale klimaat is op dat moment nog volop doortrokken van paternalistische uitgangspunten enerzijds en van vanzelfsprekende onderdanigheden anderzijds. Blijkbaar voelt zelfs Wienecke zich niet voldoende vrij om opheldering te vragen en kiest hij impliciet voor de bevel-structuur. Op dat moment althans nog wel.

*
* *

60 Archief RM, doos 97, interne brief van J.C. Wienecke aan Dr. C. Hoitsema, dd. 10 april 1911.

61 H. Roland Holst-van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, Amsterdam 1902, p. 7.

X De tekeningen i tot en met m voor een afgerond vierkante stuiver.

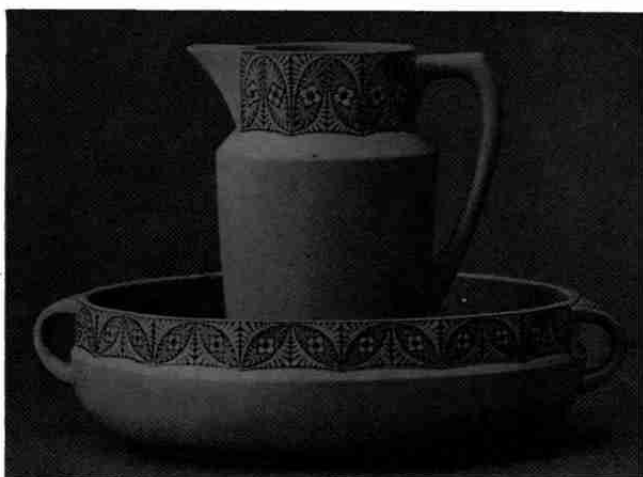

XI De proefmunten 27, 28 (beiderzijds met vz. stempel geslagen) en 29 (vz. en kz).

Vanuit welke gemoedsgesteldheid dan ook, op de genoemde uitgangspunten heeft Wienecke een aantal tekeningen voor een vierkante stuiver gemaakt. Ze zijn, genummerd i t/m m, weergegeven in afb. X. Hij biedt ze met een briefje aan Hoitsema aan. Hij geeft zijn voorkeur te kennen voor i en j, die in hoofdzaak overeenkomen met "de beide stempels voor een rond geldstuk, die op het oogenblik in mijne afdeeling in bewerking zijn". Hij doelt daarmee ongetwijfeld op de door Küppers gesneden stempels 25 en 26, weergegeven in afb. VI. "De ruimte die op een vierkant stuk aan de hoeken vrijkomt, zou dan te vullen zijn met een sober versieringsmotief, dat echter op deze teekeningen nog niet op bevredigende wijze is opgelost", voegt hij er aan toe⁶².

In het volgende bekijken we deze kleine serie ontwerptekeningen wat nader. Uit de tekeningen i en j, blijkt direct het gevolg van de wijze waarop de opgave gesteld is: een ronde stempel op een diagonaal gesteld vierkant veld. De ronde stempel was al vrijwel aanwezig en brengt op zich geen nieuws. Het enige nieuwe was de oplossing van de ruimte tussen cirkel en vierkant. De twee mogelijkheden ervoor worden beide getekend: een passieve 'versiering' in i en een zelfstandig hoekmotief(je) in j. Tekening i wordt in dit opzicht aangehouden voor de eerste proefstempels en afslagen (27, 28 en 29 in afb. XI). Het motief komt niet uit de lucht vallen. We vinden zowel in de feestversiering bij de geboorte van prinses Juliana in 1909 als in Duits aardewerk uit die jaren deze uitwaaiierende arcering terug (afb. XII). Inderdaad is het 'nog niet bevredigend'. Tekening k is een wat eenvoudiger variant voor i en verder niet opmerkelijk. De tekeningen l en m zijn dat bepaald wel. Wienecke onderneemt een poging om het vierkant actief in de compositie te betrekken. Bij de orthogonale stand is dat bijna onontkoombaar, maar bij de diagonale heeft het voetangels en klemmen. Het ronde middelstempel moet in betekenis worden teruggedrongen en de tekst in het omringende veld gebracht. Elke asymmetrische oplossing is in volstrekte tegenspraak met het wankel evenwicht

62 Archief RM, doos 348, interne brief van J.C. Wienecke aan Dr. C. Hoitsema, z.n., dd. 7 november 1910.

- XII a) Feestversiering begin mei 1909 aan de Laan van Meerdervoort, 's-Gravenhage.
 b) Aardewerk lampetkan en waskom van de Waechtersbacher Steingutfabrik, afbeelding uit *Studio Yearbook of Decorative Art* 1911, p. 200.

van deze beeldstand, dus vouwt Wienecke de landsnaam in de bovenhoek. De onduidelijkheid die dat kan opleveren compenseert hij door de keuze van een extra duidelijk en eenvoudig lettertype, de schreefloze kapitaal. Architecten gebruikten hem in die jaren bij voorkeur voor de opschriften op hun tekeningen. Ontwerpers als Piet Zwart gebruikten hem in de 20-er en 30-er jaren op affiches en postzegels⁶³. Op munten was hij nergens in gebruik en ook het arrangement vinden we pas jaren later op het boordgeld van de stoomvaartmaatschappij Nederland⁶⁴ (afb. XIIIb). Wienecke beantwoordt de uitdaging van de vierkante munt op nieuwe en originele manier, maar de poging wordt in de brief van Hoitsema geen woord waardig gekeurd. Dat is des te merkwaardiger omdat het in feite een naar het vierkant vertaalde versie is van het type met zeer brede rand en klein middenmedaillon, dat Hoitsema eerder aan de hand van Franse en Amerikaanse munten aan zijn stempelsnijder ten voorbeeld had gegeven. Toegegeven: de medaillonvulling is niet bevredigend, de waarde-aanduiding is een grapje uit de affichewereld⁶⁵ en de kroon stamt

63 Zie bv.: K. Broos, *Piet Zwart*, uitg. Gemeentemuseum Den Haag, z.j., p. 40-69.

64 J.H. van der Elst, Boordgeld, *De Blauwe Wimpel* 37 (1982), p. 430-1.

65 Het 'grapje' komt natuurlijk niet zo maar uit de lucht vallen. In de boekkunst was al omstreeks het midden van de vorige eeuw een beweging begonnen om de, sinds de middeleeuwen steeds verder verloren gegane, eenheid van tekst en afbeelding/versiering te herstellen. De Jugendstil pakte die beweging met verve op en met name in de Franse affiche-kunst, maar eigenlijk in de hele Europese grafische kunsten, zien we de lettervormen opgenomen worden in de totale

XIII Enkele andere vierkante munten:

- a) Het Ceylonese 5-centsstuk 1909.
- b) Boordgeld van de Maatschappij Nederland.

uit een andere vormenwereld dan de omringende ornamentiek. De vier 'kop-aan-staart' gearrangeerde korenaren met hun naar de vierkante omtrek reikende kafnaalden zijn, evenals de naar het vierkant toegecomponeerde oranjetakken op de voorzijde, weer heel aanvaardbaar als overgang van rond naar vierkant. (In de zwart-wit tekening domineren de graankorrels veel sterker dan in metaal uitgevoerd).

*
* *

Nadrukelijk heeft Hoitsema zijn rapport een voorlopig karakter gegeven. Hij vraagt een principebeslissing over rond of niet-rond en in het laatste geval over vierkant of anders. De gegevens voor die beslissing zijn in het uitvoerige stuk aanwezig. De tekeningen en de proefafslag van de voorzijde (proefmunt 27) biedt hij alleen aan als illustratie bij zijn concrete advies om "... de voorkeur te geven aan een vierkante munt met min of meer afgeronde hoeken". Definitieve beslissingen over de maat, afronding, reliëf, al of niet opzetten van de rand e.d. hangen zo sterk samen met de fabricagemogelijkheden dat die pas na uitvoerige proefnemingen kunnen worden genomen.

Het woord "volledigheidshalve" is zeker van toepassing op het slot van de brief. Hij wijst er op dat, als "om welke reden dan ook" een nikkelen stuiver in grote hoeveelheden in de circulatie zou komen, er minder dubbeltjes en

beweging van het ermee samenhangende beeld. Alle conventies over regelmaat van schrift, eenheid van type en afmeting worden losgelaten. In de tekeningen 2, 4, 5 en 7 zagen we 'integratie pogingen' in de verlopende en trapsgewijze waarde aanduiding. De tekeningen g en m tonen het in het inelkaar grijpen van '5' en 'Cents', door profijt te trekken van de hoogteverschillen in het 'onderkast' type en de hoofdletter C. Het herkennen van de 'afkomst' van bepaalde ontwerpbeslissingen is op zich geen waarderings criterium. Wienecke is in dit soort vrije omgang met het schrift duidelijk niet erg bedreven, en hij is er bovendien wat laat mee. De 'mode' was wat aan het tanen, hoewel hij ook in de proeven voor de Duitse 25 pf. uit 1909 duidelijk herkenbaar is. Zie Krause-Mishler, p. 827-8, nrs Pn 26 t/m Pn 53.

kwartjes nodig zouden zijn. De aan de circulatie onttrokken zilveren pasmunt zou dan op den duur gefineerd moeten worden om het voor aanmunting van grof zilver te gebruiken, "waartegen de muntwet zich niet verzet". Enigszins cryptisch deelt hij mee, niet van mening te zijn, "dat aan het hier aangevoerde op zich zelf bezwaren behoeven te worden ontleend tegen pogingen om den stuiver meer populair te maken".

Na enig nadenken zal de Minister misschien uit deze dubbele ontkenning Hoitsema's oorspronkelijke pleidooi voor vervanging van de zilveren pasmunt door sterkere nikkelstukken hebben opgedolven, in zijn antwoord gaat hij er niet op in. Hij bepaalt zich ertoe in te stemmen met verdere pogingen om tot een vierkante stuiver te komen. Ondanks het expliciet voorlopige karakter van de tekeningen en de afslag kan hij niet nalaten twee opmerkingen over de vorm te maken. Hij vraagt de schelp waarin het oranjeboompje is geplaatst achterwege te laten en ook proeven te maken met een grotere afronding dan het meegezonden model⁶⁶.

Hoitsema en Wienecke zijn weer aan de beurt, maar het zal wel even duren voordat daarvan enig resultaat is te wachten. De Munt is bezig over te gaan naar zijn nieuwe vestiging aan de Leidseweg en dat is altijd een roezige tijd. Geen gunstig klimaat om zich te concentreren op de ontwikkeling van een nieuw product. Wel is het spannend om na te gaan of die nieuwe omgeving enige merkbare invloed op dat product heeft gehad. We komen er op terug.

IV. TERZIJDE

Het lijkt op deze plaats goed, nog eens de nadruk te leggen op het noodzakelijk subjectieve karakter van de in het voorgaande ondernomen en nog te ondernemen vormanalyses van tekeningen en proefafslagen. Ze berusten op een zekere ervaring in het analyseren en interpreteren van getekende (en gebouwde of op andere wijze vervaardigde) vormen, in samenhang met de daarvoor gestelde opgave, maar een volstrekte weergave van de overwegingen van de ontwerper kunnen ze nooit zijn. Voor zo'n weergave zijn er geen andere bronnen dan het ontworpen of voortgebrachte zelf, eventueel aangevuld met wat de ontwerper schriftelijk daarover heeft gerapporteerd. Dat laatste is maar zelden voorhanden, laat staan volledig. Daar komt bij, dat de werkzaamheid van ontwerpen als zodanig een mengeling omvat van: rationele overwegingen, intuïtieve (vaak spontane) vormkeuzen en habituele vaardigheden die de hand van de ontwerper buiten de bewuste wil om besturen.

66 Archief RM, brief GTh. 96, dd. 10 jan. 1911, MvF. aan MM.

Ontwerpersrapporten kunnen een getrouwe weergave verschaffen van het rationele element en een gedeeltelijke rationalisatie achteraf van de spontane keuzen. Wat uit de habitus stamt is meestal voor hemzelf niet herkenbaar; het is daarvoor te sterk met zijn karakter en persoonlijkheid vervlochten. Dat wat men pleegt aan te duiden met de 'persoonlijke stijl' van een ontwerper wordt er grotendeels door bepaald. Meestal valt die pas te onderkennen uit een reeks ontwerpen en enige afstand in de tijd is bevorderlijk voor het schiften van het incidentele en het bestendige.

Mutatis mutandis geldt dat ook voor het onderkennen van de invloed van de context: het maatschappelijke en artistieke 'klimaat' (en wellicht zelfs de fysieke omgeving) waarin een ontwerp ontstaat. Ook daarvoor geldt dat men zich nòg zo goed kan informeren en proberen om 'the feel of it' te krijgen, onvermijdelijk is de beschrijving gebonden aan het voorstellingsvermogen van degene die hem maakt. Hij maakt de keuze uit de in principe zo ruim mogelijke informatie maar wat *hem* speciaal heeft getroffen en naar de doelstellingen van *zijn* betoog. Er ontstaat een gestileerd beeld, dat daarom nog niet (on)waar hoeft te zijn.

We zijn bezig na te gaan onder welke omstandigheden de vierkante stuiver zijn uiteindelijke vorm heeft gekregen en trachten te reconstrueren welke stadia dat ontwerpproces achtereenvolgens heeft doorlopen. We proberen daarvan zowel de interne logica te belichten als de externe factoren die er op hebben ingewerkt. Het wordt gedaan met eigen ontwerpervaring op de achtergrond, al betreft die een wat andere discipline.

V. EEN ONTWERP RAAKT IN DE VERNIELING

Een 'definitief' ontwerp

Nadat in mei 1911 de eerste muntslag in het nieuwe gebouw heeft plaatsgevonden⁶⁷, kan zo langzamerhand weer aandacht aan de ontwikkeling van de stuiver worden gegeven. Het eerste wat er moet gebeuren is het beproeven van muntslag met vierkante stempels en muntplaten. Van de voorzijde was er de door Küppers gesneden stempel, waarnaar het model voor de Minister was geslagen (27: afb. XI). Voor beproeving van de fabricagemogelijkheden is een stempel van beide zijden nodig. De voorzijde stempel wordt aangepast aan de wens van de Minister: in plaats van in een schelp wordt het oranjetakje in een geschubde schotelvorm geplaatst (28). Het directe gevolg is dat ook aan de keerzijde de op tekening i nog voorkomende 'bolle' schelp moet vervallen.

⁶⁷ *Muntverslag 1911*, Bijlage 1.

XIV Het definitieve model voor een vierkante stuiver 1911.

Ook de korenaren in de ring verdwijnen en daarmee het laatste stukje 'floral ornament', dat sinds 1904 zo'n grote rol in de stuiverproeven had gespeeld. Veel problemen worden er verder niet gesteld. De 5 komt in een geschubde schotel te staan en de straalsgewijze arcering in het randgebied, hoewel "onbevredigend" zoals Wienecke had geschreven, is voor deze proeven goed genoeg (29). Een echt definitief ontwerp is nog niet aan de orde, zolang daarvoor de techniek niet een eerste keer is beproefd.

Het duurt allemaal wat langer dan men gedacht had en Hoitsema voelt zich gedrongen om tussentijds te melden dat er wel degelijk gewerkt wordt⁶⁸. Pas

68 Archief RM, brief MM. 2458, dd. 18 augustus 1911 aan MvF.

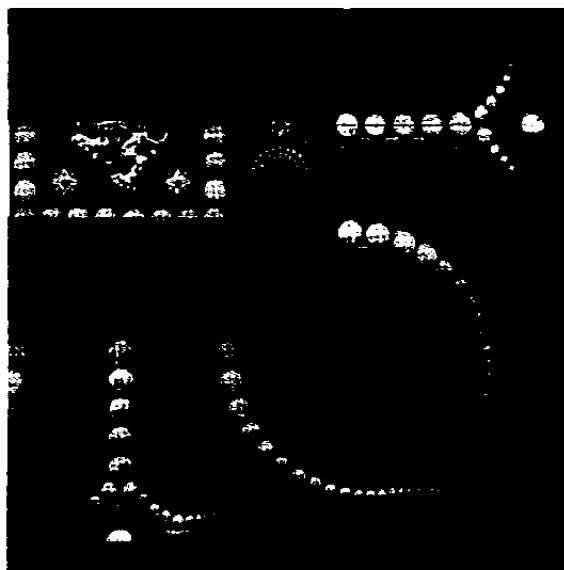
XV De proefmunten 30 tot en met 33, naar het definitieve model geslagen met verschillende afmetingen en voor een deel (30 en 31) in de diepe delen gepatineerd.

op 2 november stuurt hij zijn definitief rapport over deze proeven in. Hij meldt dat er geen bezwaren meer tegen een vierkant nikkelen muntstuk zijn, al zijn alle bewerkingen wat lastiger en duurder. Hij stuurt ook diverse proefstukken mee. Eén ervan is het oorspronkelijk getoonde stuk met een zijde van 19 mm. De andere stukken (30, 31, 32 en 33: afb. XV) zijn gemaakt naar een nieuw model (afb. XIV) en uitgevoerd met een zijde van 18, resp. 17 mm. Van beide afmetingen zijn er exemplaren met een geringe en andere met een wat sterkere afronding. Sommige proefstukken zijn in de diepere delen gepatineerd. Al met al een wat bonte verzameling variaties op een centraal thema, als materiaal voor de te nemen beslissingen. Die betreffen dus: de gravure, de maat en het gewicht, de afronding en de kleur⁶⁹.

Van de gravure zegt Hoitsema dat wat de ene zijde betreft "... is voortgebouwd op het oorspronkelijk vertoonde stuk met dien verstande, dat, zooals door Uwe Excellentie werd gewenscht, de schelp in het midden is verdwenen. De vier hoekgedeelten rondom het middenschrift 'Koningrijk der Nederlanden' zijn, vooral ter bevordering van den muntslag, meer uitgewerkt".

Het is een wel zeer summiere beschrijving van wat er op het muntbeeld is gebeurd. In zijn nieuwe werkomgeving is Wienecke geheel opnieuw gaan modelleren. Essentieel in wat hij daarbij doet is, dat hij het dualisme in de opgave: het ronde stempel op de vierkante muntplaat, weet te overwinnen. De ruimte tussen die twee wordt niet meer als restgebied behandeld, maar doet

69 Archief RM, brief MM. 3159, dd. 2 november 1911 aan MvF.

XVI Detail van goudleer-behang in de vergaderzaal van 'De Nederlanden van 1845' naar ontwerp van Dr H.P. Berlage, uitgevoerd door J. Mensing.

volwaardig met het totale muntbeeld mee. Hij gebruikt daarvoor een klassiek gestileerde schelp, geflankeerd door enkele parels van afnemende grootte. Onder andere door maatovereenkomst van de opgerolde schelpvoet met de schubben die de middenpartij met het oranjeboompje begrenzen, ontstaat met dat midden een vaste betrekking. De twaalfdeling van die geschubde rand bepaalt ook het ritme van de bladeren van dat boompje. De centrale oranje-appel past in de holte van een hoekschelp. De middellijn van die appel is ook gelijk aan de letterhoogte in het opschrift. Kortom: er is een evenwichtig gestructureerd en volwassen muntbeeld ontstaan, dat zich goed voegt in de, misschien wat zwaarwichtige, maar typisch Nederlandse wijze waarop, in die zelfde periode, mensen als Berlage en De Bazel decoratieve opgaven behandelden. Een voorbeeld daarvan zien we in afb. XVI.

Over de keerzijde van het model is Hoitsema nog korter. Hij vermeldt dat hij het jaartal daarheen heeft verplaatst en dat die verder alleen de waarde aanduiding bevat "... op eene wijze, die m.i. aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat". Het vocabulaire voor een verdere argumentatie ontbreekt hem. Toch valt er veel meer van te zeggen, want Wienecke heeft echt z'n best gedaan. Hij gebruikt dezelfde elementen als op de voorzijde: gestileerde schelpen, parels en een geschubde schotel als drager voor het cijfer. Elk van

die elementen heeft echter een schaalvergroting ondergaan. Die was nodig om ruimte te maken voor duidelijke informatie. Zonder de overdrijving die het 'tussenmodel' 29 (afb. XI) vertoont, domineert hier het waardecijfer het muntbeeld. Het heeft daarvoor wel meer ruimte nodig dan het oranjeboompje op de voorzijde. Was de middellijn van de centrumschotel daar gelijk aan de helft van de buitenmaat van de munt, Wienecke kiest voor de keerzijde $\frac{5}{8}$ van die maat: de vereenvoudigde gulden snede dominant. Overigens correspondeert de omtrek van die schubbenlijn met de hartlijn van het opschrift aan de andere zijde, terwijl het inwaartse veld voor die letters op dezelfde plaats staat als, op de keerzijde, de hoofdzakelijk uitwaartse geschubde en platte cirkelband samen. Ook daar dus een nauwelijks toevallig te achten verband. Het cijfer zelf lijkt vooral gerelateerd aan de horizontale en verticale as van het muntbeeld: de hoogte is $\frac{1}{3}$ en de breedte $\frac{1}{5}$ van die maat. Ook aan deze zijde correspondeert de opgerolde schelpvoet met de 12 lobben van de schotelomtrek. De veel bediscussieerde en becristiseerde 'C' ('ruiter te paard op de 5') ontleent maat en plaats aan die rand, Net als de oranjeappel aan de voorzijde is hij in feite de 'moduul' van de beeldenaar. Ook de cijfers van het jaartal hebben diezelfde maat. Om die cijfers te kunnen plaatsen worden de hoekschelpen op de muntevenaar met de breedte van de platte band vergroot. Zo nodig, wordt de 'richting' van het muntbeeld er nog door versterkt. Het meest opvallende aspect van de keerzijde is ongetwijfeld de buitenste gordel van parels, die hun maat schijnen te ontleen aan de aansluitende vouwen in de hoekschelp, daardoor schaaleenheid brengend in de buitenbegrenzing van de beeldenaar⁷⁰. De muntrand omsluit en volgt dat beeld op de manier zoals we dat eerder zagen in Egyptisch vlakrelief en zoals dat ook bij de Golden Eagle het geval is. Het brengt tot uitdrukking dat de munt in principe als vlakke plaat is bedoeld met 'ingediept' reliëf en dus geen verdere aparte opgezette rand behoeft of zelfs hoort te hebben⁷¹.

70 Er is uiteraard geen enkel houvast om anders dan vragenderwijs het verband van dit ontwerp met de omgeving waar het ontstond ter sprake te brengen. Toch is dit het eerste ontwerp dat niet in wezen neerkomt op een (soms nog zo knappe) optelling van onderdelen. Ook de vestiging aan de Neude was een additie van gebouwen en aanbouwen. Het in 'Hollandsche Renaissance' gehouden uiterlijk van de, door Rijksbouwmeester Peters ontworpen, nieuwe vestiging omgaf en omgeeft nog een gebouw rond een centrale binnenhof. De ruimten in dat gebouw zijn alle met elkaar verbonden door een brede gang die in de langas van alle gebouwvleugels ligt. De zo ontstane interne ringweg wordt ruimtelijk slechts doorbroken door de ingangshal en het trappenhuis die in de as van het gebouw zijn gesitueerd. Er zijn in die dispositie een aantal kenmerkende overeenkomsten met het stuiverontwerp. Het feit van de gebonden compositie, de verhouding van geheel en onderdelen, is daarvan de enige, waarvan men zich wellicht af kan vragen of er enige aansporing in kan hebben gelegen tot een vergrote aandacht voor de interne samenhang van het muntbeeld.

71 Bij veel stuivers is een heel klein 'extra' randje te vinden. Dat is geen muntrand maar een braampje, ontstaan door de wat groot gekozen ruimte tussen stempel en muntring. Het varieert

We hebben dit model uitvoerig geanalyseerd. Dat is niet alleen, omdat het officieel als voorstel is aangeboden, maar ook omdat het kwalitatief duidelijk het culminatiepunt is van de hele reeks. Wienecke heeft het ontwerpprobleem van de vierkante munt een goede oplossing gegeven, die ten volle verdiende ook te worden uitgevoerd. Het heeft helaas niet zo mogen zijn. Door ingrijpen van 'hogherhand' heeft Nederland een stuiver gekregen die er in de verte op lijkt, maar er in werkelijkheid een grove verbastering van is.

Voor we er ons toe zetten dat proces van verbastering te beschrijven, zullen we nog de overige factoren, die de aanbiedingsbrief aan de orde stelt, hebben te bespreken: de maat, het gewicht, de afronding en de kleur.

Van de drie getoonde maten beveelt Hoitsema aan, om de kleinste te kiezen. Hij heeft daarvoor twee argumenten. In de eerste plaats zal een stuk van 17 mm en een gewicht van 4 gram maken, dat het onvermijdelijk materiaalverlies bij het omsmelten van de ronde stukken van 4,5 gram geen financieel verlies zal hoeven te betekenen. Het zou Hoitsema niet zijn, als niet het tweede argument was, dat daardoor nog het meest de gelegenheid voor een bijpassend 10-centstuk wordt opgehouden.

Ten aanzien van de afronding pleit hij met overtuiging voor de kleinste van de twee aan de proefstukken voorkomende: "... de geringere afronding is, naar mijne meening, uit welstandsoogpunt verre te verkiezen. Vergelijkt men 2 gelijke stukken met tweeërlei afronding, dan heeft de munt met de minst ronde hoeken een fraai strak uiterlijk, dat vermindert en een meer halfslachtig karakter aanneemt, wanneer de afronding toeneemt". Ook eventuele praktische bezwaren veegt hij tenzijde. Zolang het geen scherpe hoeken zijn maakt het voor de slijting van portemonnaies of het gevoel aan de hand niet het minste verschil hoe groot de afronding is.

Op het argument dat zijn "persoonlijk smaakgevoel zeer onbevredigd blijft bij het zien van de onaangename kleur van nieuwe nikkelstukken", stelt hij voor, een patinering van de diepere delen van de gravure toe te passen als bij enkele van de meegezonden proeven is gedaan.

De aanbieding van zijn voorstel doet Hoitsema tenslotte vergezeld gaan van de verwachting dat "hetgeen op de munt aangebracht is, evenals de wijze waarop dit is geschied, Uwer Excellenties goedkeuring kan wegdragen". Overigens zal

varieert van breedte en was aanleiding tot veel kritiek over de 'slordige' uitvoering van de munt. De in 1943 in Philadelphia, in nieuwzilver geslagen stuiver heeft het verschijnsel niet. Het Amerikaanse stempel is trouwens in zijn geheel wat scherper, met name zijn er belangrijke verschillen aan de schelpvoeten op de keerzijde (Schulman 1069). Ook de parels snijden er niet meer op elkaar in en zijn regelmatiger gevormd (zie afb. XVIII).

hij graag horen of de Minister nog nadere wensen over het ontworpen muntstuk koestert, om "daaraan zooveel mogelijk gevolg te geven"⁷².

Hoewel hij met het voorstel in het algemeen instemt, worden de aanbevelingen over de afzonderlijke facetten door de minister niet gevolgd. Hij kiest een stuiver van 18 mm en een gewicht van 4,5 gram in ongepatineerde uitvoering. Van de afrondingen kiest hij de sterkste, met een diagonaal gemeten maat van 22 mm⁷³. Hij vraagt om proefstukken ter illustratie van het wetsvoorstel aan de Tweede Kamer. Het lijkt een 'Freudiaanse vergissing' dat Hoitsema eerst stukken inzendt met een diagonaal van 23 mm⁷⁴. Hij wordt op zijn vingers getikt met het verzoek om 20 stukken met "STERKE afronding". De aan de Kamer over te leggen proefstukken moeten geheel zijn zoals die voor de definitieve stukken bedoeld zijn, "... aangezien daarop in sterke mate zal worden gelet en te geringe afronding ongetwijfeld het gansche voorstel in gevaar brengt"⁷⁵.

Bij zijn antwoord met de gevraagde stukken kondigt Hoitsema aan in elk geval zelf nog een wijziging te willen beproeven. "Zoo mag het wel als een verbetering worden beschouwd, indien de golflijn om den oranjetak worde weggenomen. De tak zelf komt dan meer ongedwongen te staan en zal, omdat hij met de golflijn geen verband meer behoeft te houden, iets lossers kunnen worden gemaakt"⁷⁶.

De verbastering zet in

Hoewel ingrepen op het ontwerp op grond van het persoonlijk smaakgevoel van de Muntmeester of van de angst van de Minister voor het oordeel van de

72 Hoitsema wekt de indruk er belang bij te hebben om het de Minister zo veel mogelijk naar de zin te maken. De toon is wat onderdaniger dan in vroeger jaren. Het kan samenhangen met de conflictsituatie die op dat moment bezig is zich tussen hem en Wienecke te ontwikkelen en waarin hij op steun van de Minister hoopt om hem tegenover de buitenwereld te rechtvaardigen, n.a.v. kritiek op de nieuwe beeldenaar, het zgn. portret met de hemelrijnen mantel, die meer op zijn hoofd dan op dat van Wienecke lijkt neer te dalen. Meer daarover zal bij de bespreking van dat type in een volgend artikel worden behandeld. In het onderhavige rapport wordt Wienecke met geen woord vermeld. Veelal zijn de voorstellen beargumenteerd met het persoonlijk smaakgevoel van de Muntmeester. Ook in het vervolg van deze stuiverwisseling geeft Hoitsema geen enkel weerwerk tegen wijzigingen die door de Minister worden (aan-)bevolen.

73 De keuze vindt plaats in mondeling overleg en wordt bevestigd in het tekstconcept voor de wetswijziging, dat de Muntmeester 20 november 1911 onder nr. MM 3335 aan de Minister stuurt.

74 Archief RM, brief MM. 138, dd. 10 jan. 1912 aan MvF. De slotzin legt nog een besluit vast: "Ik neem aan, dat Uwe Excellentie afziet van het patineeren der stukken". Het wordt niet tegengesproken.

75 Archief RM, brief GTh 84, dd. 15 jan. 1912, aan MM.

76 Archief RM, brief MM 266, dd. 20 jan. 1912, aan MvF.

Kamer niet worden ondernomen, blijven ze op de achtergrond dreigend aanwezig. De wettekst is daar globaal genoeg voor: "... de vorm van een vierkant met zijden van 18 mm; de hoeken afgerond en een gewicht van 4,5 gram". Ook de zakelijke 'inhoud' van de beeldenaars aan beide zijden wordt gegeven maar begrijpelijkerwijs niets over de inrichting daarvan. Zonder tussenkomst van de Kamer is, na het aannemen van de wet, nog van alles mogelijk. Voórdien wil de Minister er geen tijd aan spenderen. Er zijn, nl. nog een paar onderwerpen die bij de wet moeten worden geregeld. Het verbod om zilver aan te munten uit nieuwe baren heeft geen zin meer en moet worden opgeheven. Ook zijn de geldende bepalingen over de 'ruimte van gewicht' (de toegestane afwijkingen van het wettelijk voorgeschreven gewicht van zilveren munten) belemmerend voor een efficiënte productie. Hoitsema wil die op het wat ruimere niveau brengen van de meeste omringende landen. Ook wil men een gouden 5-guldenstuk in omloop brengen. De beide 'administratieve' maatregelen zijn urgenter dan de twee nieuw uit te brengen munten. Dat ze in een soort package deal worden samengevoegd in één voorstel, is, omdat men dat soort wetswijzigingen niet te vaak wil ondernemen. De wat kunstmatige 'haast' geeft minister Kolkman overigens de niet onwelkome gelegenheid zijn twee jaar oude belofte aan de Kamer over een gewijzigde stuiver eindelijk eens gestand te doen. Het wetsvoorstel krijgt in december 1911 zijn definitieve vorm en het wordt op 5 januari 1912 aan de Raad van State gestuurd om het voorgeschreven advies aan de Koningin, die het wetsontwerp moet signeren voor het naar de Staten-Generaal wordt gezonden⁷⁷.

Uit die hoek wordt de eerste aanval op het ontwerp geopend. De Hoge Heren laten zich noch door de 'package deal', noch door de omschrijving van de stuiver in de wettekst van de wijs brengen. Ze hebben gezien dat aan de Kamer proefstukken zullen worden gezonden en vragen zich af waarom zij die niet te zien hebben gekregen⁷⁸. De Minister haast zich om de stukken met de 'sterke' afronding, die hij zojuist na enig 'misverstand' van Hoitsema heeft gekregen, aan de Raad door te sturen⁷⁹. Na drie weken zendt deze een vernietigend oordeel terug. De taal waarin het is vervat liegt er niet om. Geen sprake van enige prudentie. Het Hoge College van Staat heeft per definitie overal verstand van. Het sluit zich in zijn advies aan bij de ook al niet zachtzinnige kritiek in het Voorlopig Verslag van de Eerste Kamer over de begroting 1912, waarin "... wordt geklaagd over den groven en weinig artistieken muntslag der nieuwe kwartjes en dubbeltjes. Maar dit nieuwe muntstuk — gelukkig nog

77 ARA, 2e afd., Archief Raad v. State, doss. 1171, brief GTh 101, dd. 5 jan. 1912, MvF. aan RvSt.

78 ARA a.v., brief RvS 89, dd. 22 jan. 1912, aan MvF.

79 ARA a.v., brief GTh 98, dd. 25 jan 1912, MvF aan RvS.

maar een proefslag — beantwoordt nog veel minder aan de eischen die aan een muntstuk kunnen worden gesteld. De vierkante vorm levert byzondere moeilykheden op om de munt een goed aanzien te geven en men is daarin dan ook allermint geslaagd. De versiering is druk; de beide zyden zyn geheel ingenomen. Aan de voorzyde vallen daardoor de woorden "Koningryk der Nederlanden", waarop het hier aankomt geheel niet in het oog; aan de keerzyde is de versiering om het cyfer 5c grof en smakeloos; de waarde-aanduiding 5c voor vyf cents is ook niet eene hier te lande gebruikelijke en te vreemder omdat op den stuiver voor Ned.-Indië zal gelezen worden 5ct. Beide aanduidingen moeten toch met elkander overeenstemmen. Wanneer de vorm van de munt ontleend is aan eene dergelijke voor het eiland Ceylon, dan heeft men toch daar op meer duidelijke wyze er een munt van trachten te maken. Dit stuk daarentegen geeft meer den indruk van een legpenning te zyn, zooals by sommige spelen gebruikelijk is, dan van een munt. Dat wy zulk een munt zouden krygen, zoude werkelyk jammer zyn, nu andere landen, zooals Oostenryk en Italie, zooveel fraaier nikkelen pasmunt bezitten". De gepolijste staatsaal hernemend wordt besloten: "Ten advieze overgaande, heeft de Raad van State de eer Uwer Majesteit eerbiedig in overweging te geven, het wetsontwerp te zenden aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, nadat met de gemaakte opmerkingen zal zyn rekening gehouden"⁸⁰.

Echte macht om iets af te dwingen heeft de Raad niet. Zijn advies echter zal meegaan met de stukken voor het parlement en daarmee openbaar worden. Zonder invloed is zo iets niet.

De Minister weet dat ook. Hij wil het wetsontwerp niet vertragen en stuurt het naar de Tweede Kamer. Aan de noot die vermeldt dat er proefexemplaren ter griffie zyn gedeponereerd voegt hij wel een zin toe waar in staat, dat ... "aan 's Rijks Munt, met behoud van den vierkanten vorm en den in art. 6 van het ontwerp omschreven beeldenaar, nog een ander proefstuk in bewerking is genomen waarbij gestreefd zal worden naar een minder drukke versiering van het stuk"⁸¹.

Zonder enige achtergrond kan zo'n verklaring natuurlijk niet worden afgelegd. De Minister stuurt het oordeel van de Raad van State op 20 februari aan de Muntmeester⁸⁰. Op 22 februari laat Hoitsema Wienecke bij zich komen. Hij wil van de stempelsnijder "precies" zijn oordeel over de stuiver horen. Wienecke vindt het "een smakelyk stuk", een verdere afronding zou bepaald afbreuk doen aan het uiterlijk, eventueel kan de golflijn om de oranjetak wel

80 Archief RM, brief GTh 109, dd. 20 febr. 1912, MvF aan MM, met volledige aanhaling van het rapport van de RvSt aan H.M. de Koningin.

81 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, stuk nr. 265.3, pag. 7.

vervallen, waarbij die tak dan vernieuwd zou kunnen worden. Ook de tegenzijde acht hij goed geslaagd. De door de Raad genoemde Oostenrijkse en Italiaanse munten noemt hij respectievelijk "zonder artistieke pretentie" en "afschuwelijk, vooral de zijde van de kop". Ook de suggestie om 5ct in plaats van 5c op de keerzijde te zetten wijst hij af, omdat dit "het zeer slechte gevolg heeft dat de 5 veel kleiner zou vallen en slecht geplaatst wordt". Beter zou het zijn om ook nog de c weg te laten, net als op de door de Raad van State aangehaalde Oostenrijkse nikkelen 20 heller, waar ook alleen het cijfer staat. Het verslag van dat gesprek stuurt Hoitsema 29 februari naar de Minister⁸². Blijkbaar is hij er niet helemaal gerust op dat de kritiek op de vorm van de stuiver en de inrichting van de beeldenaar niet, via het bekende verwijt dat de stempelsnijder niet genoeg vrijheid wordt gelaten, ook op zijn hoofd terecht zal komen. Hij wil dat verwijt vantevoren de wind uit de zeilen nemen. Aan de Minister schrijft hij:

"Toen het eerst sprake was van de vervaardiging van een vierkanten stuiver heb ik den stempelsnijder er op gewezen, dat onze oude noodmunten veelal vierkant waren met een ronden afslag van een stempel er op, en dat een ronde figuur op een vierkant, met een hoekpunt naar beneden geplaatst, naar mijne meening een goed effect maakt. Overigens heeft de heer W. zelfs verschillende schetsen ontworpen en na keuze van één hiervan, heeft hij verder de modellen gemaakt.

Ik stel er echter bepaaldelijk prijs op, dat er nimmer gelegenheid zy om deze eerste opmerking mijnerzijds als een beperkende bepaling uit te leggen en vertrouw ik derhalve dat Uwe Excellentie goedkeurt dat ik den heer W. heb opgedragen een geheel nieuw ontwerp voor een stuiver samen te stellen waarby hy (slechts) is gebonden aan den vierkanten vorm en hetgeen in het wetsontwerp staat".

Omdat de Minister niet van plan is om de indiening van het wetsontwerp te vertragen, moet ook eventuele kritiek uit de Kamer worden voorkomen die betrekking heeft op de 'oude' proefstukken. Hoitsema vraagt dus de Minister om als het nodig is de bestaande proefstukken aan de Kamer te tonen, om daaraan de opmerking te verbinden, dat nog een ander ontwerp in behandeling is genomen. Zoals we zagen is dat in de noot bij de Memorie van toelichting ook gebeurd. Alleen heeft de minister eraan toegevoegd dat daarbij ook naar vereenvoudiging zal worden gestreefd.

Een kwestie van afronden?

Eigenlijk heeft Hoitsema Wienecke met de opdracht voor een ander ontwerp in een moeilijke en onzuivere positie gebracht. Hoe 'nieuw' kan een ontwerp worden als de maker ervan zich zojuist met het oude min of meer heeft

82 Archief RM, brief MM 684, dd. 29 febr. 1912, aan MvF.

vereenzelvigd door het een "smakelijk stuk" te noemen? Vrijheid om "volstrekt naar eigen inzicht" iets geheel anders te maken, vraagt dan van een ontwerper een soort 'volte face', die eigenlijk alleen met een zekere blijmoedigheid en zonder bepaalde 'tijdsdruk' kan worden opgebracht. Beide omstandigheden zijn in dit geval bepaald afwezig. Wienecke verkeert in een zeer geprikkelde stemming door de kritiek die bij de begrotingsbehandeling in de Kamer is geuit op het nieuwe kwartje en dubbeltje van het type 'hermelijnen mantel'. Hij kan zich daar als ambtenaar in het openbaar niet tegen verdedigen. Vlak voor het gesprek over de stuiver schrijft hij, buiten Hoitsema om, een zeer uitvoerige persoonlijke brief aan de Minister om zich te rechtvaardigen⁸³. Blijmoedig was hij zeker niet! Hoewel er aan de opdracht, voorzover valt na te gaan, geen tijdslimiet was gesteld, was er natuurlijk wel degelijk aandrang om zo gauw mogelijk tot resultaat te komen. De indiening en behandeling van het wetsontwerp loopt door en een belofte dat er nog iets anders gemaakt zal worden verdient bepaald geen schoonheidsprijs. De Minister en Hoitsema hopen natuurlijk wel degelijk vóór de afhandeling die belofte te kunnen inlossen. Dat weet Wienecke natuurlijk heel goed.

Zijn stemming zal er niet beter op zijn geworden toen zijn toch al relatieve vrijheid nog verder beperkt werd door de nadere eis van de Minister om de afronding gelijk te maken aan de — door de Raad van State min of meer lovend aangehaalde — Ceylonese stuiver.

We moeten ons afvragen of iemand zich gerealiseerd heeft dat dit een zeer cruciaal punt in het ontwerpproces betekende. De afronding van het proefstuk had een straal van 3 mm. Dat betekende dat er nog een rechte zijde van 12 mm overbleef. De Ceylonese 'stuiver' heeft een straal van 5 mm. Daarbij blijft er maar 8 mm van de beschikbare 18 over voor de rechte stukken. Het aandeel van de ronde elementen van de omtrek is zo groot geworden, dat evengoed van een vierzijdig afgeplatte ronde vorm als van een afgerond vierkant kan worden gesproken. Precies waar Hoitsema in zijn rapport voor had gewaarschuwd: een grotere afronding doet afbreuk aan het karakteristiek vierkante van het stuk. Voor de ontwerper wordt de vorm nu in feite ongeschikt voor het concept: cirkelvormig middenmotief met hoekvullingen. Op zich is dat geen ramp, maar het vraagt wel om een wezenlijk nieuw ontwerp.

Gaan we na, wat Wienecke met de nieuwe gegevens doet (afb. XVII). Aan de voorzijde laat hij inderdaad de hoekschelpen vervallen. Om de ruimte tussen het cirkelvormig opschrift en de muntomtrek 'hanteerbaar' te maken verkleint

83 ARA, doss. 2e afd., stuk nr. 452, brief van J.C. Wienecke, z.n., dd. 19 febr. 1912, aan MvF.

XVII Gewijzigd model voor een sterk afgeronde stuiver 1912.

hij de cirkel ten koste van de schulprand om het centrum. Daar had 'hogerhand' trouwens ook om gevraagd, met de gedachte dat daardoor een 'ongedwongener' oranjeboompje kon ontstaan. De ontstane ruimte vult hij met een zgn. lopende spiraal. Het motief leent zich om van maat te veranderen zonder de continuïteit te verliezen. Wienecke laat het linksom lopen en geeft het een interpunctie van eveneens in grootte verlopende pareltjes. Eigenlijk een heel passende oplossing voor het probleem⁸⁴. Veel ongedwongener wordt het

84 Op zich genomen is het spiraal ornament al een zeer oud motief. Het komt voor op vazen uit het Bronstijdperk, Egyptisch bandornament en antieke vazen. Spiraalwervels vinden we op fibulae uit de 5e eeuw. In de zelfde 'lopende' vorm kennen we het in menig Renaissance ornament. In F.S. Meyer, *Handbook of Ornament* wordt het behandeld en uitstekend geschikt genoemd voor het omzomen van "cirkel-panelen" (p. 151-153, pl. 97). De eigentijdse kritiek dat dit ornament "zelfs een schooljongen die zijn leetje(!) versiert niet tot eer zou strekken"

oranjeboompje niet. Het is ook een symbolisch-decoratieve weergave en niet een naturalistische en die hoort dus ook een zekere orde te behouden. Wel steekt het stammetje speels door de rand, om binnen het opschrift als initiaaltekens te fungeren.

Aan de keerzijde wil hij blijkbaar van de hoekelementen geen afstand doen. Bij de grotere afrondingsstraal denkt hij blijkbaar beter uit te kunnen komen met het gebruik van de 'natuurlijke' schelp: links en rechts weer gezien van de holle kant, om er het jaartal in te kunnen plaatsen. Maar onder en boven zien we nu de 'bolle' kant. De schelpvoeten worden alle vier door de vlakke band gedrukt. Toch bereikt hij daarmee niet dat de schelp een echt goede vorm krijgt. Het is een wat slappe tussenvorm tussen beelden en stileren geworden. Volstrekt onbegrijpelijk is de slordige doorsnijding van de parelrand. Door de behandeling van het centrum wordt duidelijk dat de breedte van de schelpvoet stamt uit de achtdeling van de cirkelomtrek. Hij accentueert die maat door parels en een daaromheen lopende golflijn. De maat wordt eigenlijk de 'moduul' voor het hele muntbeeld: de hoogte van de schelpen, de vlakke ringstukken maar ook de middellijn van de basis-cirkel van de 5 hebben die zelfde maat. De naar het midden wegebbende golfbeweging, of, zo men wil, de uit het midden opkomende golffronten versterken de relatie van de elementen van de rand met het centrum. Afgezien van de kreupele zijdelingse aansluiting van schelpen en parels, al met al een ernstige en in veel opzichten geslaagde poging om opnieuw vanuit de gegevens tot een gebonden muntbeeld te komen. Zoals we zagen speelt de behandeling van het 'middenveld' in die binding een essentiële rol.

Anderhalve maand nadat Wienecke de opdracht heeft gekregen, worden foto's van de modellen aan de Minister toegezonden⁸⁵. Vrijwel per kerende post schrijft deze terug dat hij aan dit ontwerp de voorkeur geeft boven het vorige, maar dat hij de tegenzijde nog te druk vindt; die zou eenvoudiger moeten

(C.L. Dake in *De Telegraaf* van 25 dec. 1913) slaat dus nergens op. Het 'lopend' ornamenten van munten en andere cirkelvormige voorwerpen klopt met het 'oneindige' gegeven van hun omtrek. Zo tasten de handjes op de Engelse 50 pence 1973 t.b.v. de intrede in de E.E.G., die omtrek bijna letterlijk achterelkaar af. Op antieke munten kan men dolfijntjes vinden die elkaar achterna zitten. Zowel de spiraalvormen als de verlopende parelreeksen die Wienecke in zijn ontwerpen gebruikt vinden we ook terug bv. in het leerbehang naar ontwerp van Berlage dat we in afb. XVI weergaven. Bij het op dat moment zeer gewilde drijfwerk in metaal is het al niet anders. Ze zijn daar volledig in harmonie met het ambacht en de gebruikte werktuigen. Maar ook buiten die binding blijken ze in architectuur, meubelkunst, textiele en grafische kunsten, waarschijnlijk om hun elementaire eenvoud, een eigen leven te hebben verworven. Ze zijn zeer kenmerkend voor de periode waarin deze stuiver ontstaat. Hun aanwezigheid op die stuiver laat, hoe imperfect ook, een blijvend merkteken van die periode in ons geldbestand achter.

85 Archief RM, brief MM 1148, dd. 12 april 1912, aan MvF.

XVIII Model uit 1912 voor de in 1913 voor het eerst uitgebrachte stuiver en die stuiver zelf, zoals hij in Utrecht is geslagen en zoals hij in 1943 in Philadelphia is geslagen voor de overzeese gebiedsdelen.

worden⁸⁶. Met het voldoen aan die vraag is het punt aangebroken waarop van verbastering moet worden gesproken. Onder welke omstandigheden het heeft plaatsgevonden valt niet na te gaan. We hebben alleen het uiteindelijk resultaat: de definitieve stuiver⁸⁷ (afb. XVIII). De 'vereenvoudiging' bestaat er uit dat het hele centrum binnen de platte band en de schelpvoeten wordt weggesneden. Het ontstane muntveld wordt omzoomd met een fijn parelrandje en een plat bandje, precies de zelfde manier als waarop dubbeltjes en kwartjes worden begrensd. Op het veld wordt de waarde aanduiding "5c" teruggebracht, bijna klem tegen de pareltjes en minder beheerst van vorm dan de beide vorige. Een munt in een munt!

Het is duidelijk dat met die ingreep elk verband tussen randelementen en centrum verloren is gegaan. Direct gevolg is dat de negatieve aspecten van wat er in het randgebied gebeurde veel hinderlijker in het oog springen. Er is een onoverbrugbaar schaalverschil tussen de beide parelranden; maat en vorm van de hoekschelpen komen volstrekt in de lucht te hangen en ook is de stijleen-

86 Archief RM, brief GTh 123, dd. 16 april 1912, MvF aan MM.

87 Archief RM, brief MM 1384, dd. 7 mei 1912, waarbij de Muntmeester het gewijzigde model van de keerzijde aan de MvF toestuurde.

heid van voor- en keerzijde uit het oorspronkelijk model verloren gegaan. Al met al een uiterst droef einde van een toch zo interessante opgave.

VI. NASPEL EN TERUGBLIK

Indië gaat voor

In feite is het met de productie van de tweede stuiver net zo gegaan als in de vergadering van de Amsterdamse Kamer van Koophandel drie jaar eerder, met het voorstel om de eerste te vervangen. De expansie van handel en nijverheid op wereldschaal, die ons land vooral kan bedrijven door uitbreiding van de goederenstroom uit de koloniën, krijgt voorrang boven de pasgeldproblemen in het 'moederland'. Vooreerst krijgt het publiek de nieuwe stuiver dan ook nog niet in handen. Hoitsema schat, dat dat pas eind 1913 het geval zal zijn⁸⁸.

Zonder hoofdelijke stemming wordt het wetsontwerp in 1912, op 5 juli in de Tweede Kamer en op 29 oktober in de Eerste Kamer, aangenomen. De wet wordt twee dagen later getekend en gedateerd⁸⁹. In één opzicht is dat nog maar juist op tijd. Onverwacht snel is in de afgelopen jaren in Indië de zilverbefoefte gestegen. Uitbreiding van cultures en verkeersmiddelen, nieuwe vestigingen en opensluiting van nieuwe gebieden heeft een sterk gestegen vraag naar, ook metalen, betaalmiddelen meegebracht. Niet voor niets heeft de wet de mogelijkheid geopend om dat geld aan te munten uit zilverbaren, want de voorraad rijksdaalders in de kelders van de Nederlandsche Bank, waaruit dat tot dan toe moest gebeuren, is vrijwel uitgeput. Nadat men 39 jaar op die voorraad heeft geteerd, moeten nu snel zilverbaren worden gekocht om aan de Munt tot specie te worden verwerkt⁹⁰.

Het is niet alleen het zilver; ook de pasmunthoeveelheid moet drastisch worden uitgebreid. Mede daarom is óók voor Indië een nikkelen stuiver ontwikkeld⁹¹. Nog vóór de eerste muntslag wordt de daarvan geplande hoeveelheid van 20 miljoen stuks opgevoerd naar 60 miljoen. In totaal worden tussen oktober 1912 en eind 1913 voor Nederlandsch Oost-Indië 140 miljoen munten geproduceerd. Afgezien van een miljoen gouden vijfjes, staat de

88 *Muntverslag 1912*, p. 13.

89 Wet tot wijziging van de Muntwet 1901, 31 oktober 1912 (Staatsblad 324).

90 *Muntverslag 1912*, p. 5.

91 Deze stuiver, eveneens door Wienecke ontworpen, kon wel van een ronde centrale opening worden voorzien. De diameter van dit cupro-nikkelen stuk is 21 mm. De Maleise en Javaanse tekst is tot stand gekomen met assistentie van de Leidse hoogleraren Snouck Hurgronje en Van Ophuysen. Het Koloniaal Instituut (nu: Tropen Instituut) in Amsterdam verschaftte op verzoek van Wienecke enkele rijst-aren om als voorbeeld te dienen voor de decoratie.

aanmaak van munten voor Nederland in het laatste kwartaal van 1912 geheel stil. Voor de vervaardiging van de nieuwe vierkante stuiver is het tijdstip van aannemen van de wet uiterst ongunstig. De aanmuntingen voor 'de Oost' slorpen de capaciteit van de Munt voorlopig vrijwel helemaal op.

Ook in 1913 is men daar hoofdzakelijk met de koloniale muntslag bezet. Er wordt regelmatig overwerk verricht en in de loop van het jaar komt er een uitbreiding van de bedrijfsruimte tot stand op de binnenplaats van het gebouw. Mede in verband met voorgenomen geldzuiveringen op Celebes, Menado, Bali en enkele andere gewesten moet er op worden gerekend dat ook in de volgende jaren een grote productie zal worden gevraagd⁹².

Voor Nederland worden in 1913 in totaal 39 miljoen munten geslagen, maar de 4 miljoen halve guldens daarvan zijn in feite óók voor Indië bestemd. Inderdaad kan men pas in oktober, precies vier jaar na de 'Zutphense actie', aan de vierkante stuiver beginnen. De eerste exemplaren komen rond Kerstmis 1913 in circulatie. Er zijn er dan 6 miljoen geslagen⁹³.

Ook zonder die zeer grote hoeveelheid extra werk zou de aanmaak van de vierkante stuiver enige vertraging hebben opgelopen. Voor de 'Indische' stuiver kon het maken van de muntplaatjes worden uitbesteed, omdat hij geheel van nieuw muntnikkel zou worden gemaakt. Bij de vervaardiging van de Nederlandse stuiver moest echter gebruik worden gemaakt van materiaal dat grotendeels bestond uit omgesmolten ronde stuivers. Het moest daarom in eigen beheer worden uitgevoerd, maar ervaring daarmee was er niet. Omdat ook de vorm van de plaatjes nieuw was, moesten er nogal wat aanloopmoeilijkheden worden overwonnen voor ze geschikt waren om aan de muntpersen te worden 'gevoerd'. Voor de vertraging waren ze overigens niet bepalend.

Voor de biscuit-fabrikant W.C. van der Kaay uit Utrecht is dat lange uitstel spijtig. Zodra de beide Kamers hebben ingestemd met de wet vraagt hij aan de Minister of hij een gipsafdruk van de stuiver kan krijgen om er een nieuw soort biscuit naar te maken. De dag vóórdat de wet wordt ondertekend schrijft deze al aan de Muntmeester dat hij tegen inwilliging van dat verzoek geen bezwaar heeft⁹⁴. Een koekje uitbrengen naar een munt die nog niet in omloop is kan natuurlijk niet. Het is vooralsnog niet gelukt om te weten te komen of het geduld van de fabrikant zo groot is geweest dat hij na Kerstmis 1913 alsnog aan het bakken is geslagen.

* * *

92 *Muntverslag 1913*, p. 5.

93 *Muntverslag 1913*, bijlage I, p. 47.

94 Archief RM, brief GTh 114, dd. 30 oktober 1912, aan MM.

Wie bepaald niet op de nieuwe stuiver zitten te wachten zijn de gebruikers en fabrikanten van gasmeters en automaten voor perronkaartjes e.d. Al bij de eerste tekenen dat de ronde stuiver waarschijnlijk zal worden vervangen, wordt er vanuit die wereld negatief op gereageerd. In Utrecht bijvoorbeeld zijn in 1910 al 3290 gasmeters in gebruik die op ronde stuivers zijn ingericht. Men acht die munt daar ook uitermate geschikt voor: hij is sterker dan het $2\frac{1}{2}$ -centstuk en hij hoeft minder vaak bij de gebruiker te worden opgehaald. De Gemeente Utrecht bepleit bij de Minister geen verandering door te voeren⁹⁵. Andere geïnteresseerden vragen aan Dr. Hoitsema waar ze "in verband met den tegen den stuiver gerezen storm" op moeten rekenen. Is het wel verstandig nog verdere stuiver-automaten te ontwikkelen? Veel concreets kan de Muntmeester daarop niet zeggen. Wel raadt hij aan om voorlopig veiligheidshalve geen nieuwe te (laten) maken.

Als in 1912 bekend wordt dat er een vierkant muntstuk in omloop zal komen worden de gasbedrijven en automaatfabrikanten ongerust. Zowel de Minister als 's Rijks Muntmeester worden benaderd om inlichtingen. Er worden proefstukken gevraagd om er mee te kunnen experimenteren. Onder andere wil men proberen of het verschil tussen de diagonale maat en de vierkantszijde wel zo is dat de munt niet in de valgleuf zal blijven steken en of hij bij het neerkomen wel voldoende zal opveren om hem aan zijn "spronghoogte" te kunnen herkennen, vóór hij door de automaat wordt aangenomen. Na een paar maal informatie te hebben gegeven wordt het Hoitsema duidelijk dat de betrokken bedrijven van mening zijn dat de munt niet kan worden uitgegeven, voordat vaststaat dat hij ook in automaten is te gebruiken. Hij acht dan het ogenblik gekomen om duidelijk te stellen dat automaten aan geldstukken kunnen worden aangepast maar niet andersom. Aan de verenigde automaatfabrikanten schrijft hij in augustus 1912 dat er voorlopig nog geen stuivers zullen worden geslagen en dat er dus tijd genoeg is om proeven te doen. Ook voor de plaatjes moet het bedrijfsleven zelf maar zorgen; alle gegevens daarvoor hebben ze gekregen⁹⁶. Minister Kolkman doet daar in de Tweede Kamer nog een schepje bovenop. Op de vaak nogal kleurrijke manier waarop hij zich daar uit, verklaart hij met de fabrikanten geen enkel medelijden te hebben. Ze hebben hem al te vaak lastig gevallen naar zijn zin. Ze moeten hun eigen problemen oplossen en hoe minder hij daar van merkt, des te liever zal hem dat zijn. Het wordt inderdaad wat bot gezegd, maar in de kern waarschijnlijk wel terecht. De geldomloop heeft al genoeg last gehad van de 'inbeslagname'

95 Archief RM, brief FZ 32, B&W Utrecht aan MvF, dd. 21 januari 1910.

96 Archief RM, brief MM 2452 (doos 2), dd. 6 sept. 1912, aan Société belgo-hollandaise de distributeurs automatiques te 's-Gravenhage.

van het 2½-centstuk door de gasbedrijven. Er hoeft niet nog een tweede 'automaten- en metermunt' bij te komen.

Gebruikers en fabrikanten van automaten, maar vooral van meters die het geld langdurig vasthouden, hebben dat kennelijk op den duur begrepen en er hun conclusies uit getrokken. Geleidelijk zijn ze zelf speciale munten (of penningen?) gaan ontwikkelen. De productie daarvan is vrij uitgebreid geweest. Hij biedt een grote verscheidenheid aan 'beeldenaars'. Interessant is daarbij dat, door de periode waarin er veel zijn gemaakt, de 20-er en 30-er jaren, de 'Art Déco' er nogal ruim in wordt weerspiegeld. In onze officiële betaalmiddelen is dat geheel achterwege gebleven. Automaat- en metermunten worden zo langzamerhand door velen tot de (para-)numismatiek gerekend. Het uitbreiden van het numismatisch interesse-gebied behoort maar zelden tot de motieven voor muntslag. Als het wel zo is, worden veel numismaten wantrouwig. Hoe onbedoeld ook, het ontstaan van dat gebied is door de komst van de vierkante stuiver op zijn minst bespoedigd.

"... niet deugdelijk ..."?

De ontvangst van het nieuwe geldstuk is, vooral van de kant van artistiek geïnteresseerden, erg negatief. Tekenende hoe de 'zwijgende meerderheid' er op reageerde zijn er niet. Met de analyse van de schriftelijk bewaard gebleven kritieken en commentaren op de diverse stukken uit de door mij behandelde muntserie zal ik mij in een apart hoofdstuk van een volgende studie bezighouden. Onder degenen die de stuiver nog hebben gebruikt is vaak een wat nostalgisch getint oordeel merkbaar, waaraan de omtreksvorm wel meer zal bijdragen dan een bepaalde mening over de kwaliteiten van het beeldvlak. Hoe nuchter klinkt daartegenover de terugblik die Hoitsema in 1927 werpt op het ontstaan en de acceptatie van deze tweede stuiver, waarvoor de ronde moest worden ingewisseld.

"Het eenige Nederlandsche muntstuk dat afgeschaft is geworden, was het geheel in onbruik geraakte zilveren 5-centstuk, waarvoor in 1906 een nieuwe ronde nikkelen stuiver werd ingevoerd. Sterken opgang maakte dit stuk niet. Omdat het uitblijven daarvan werd toegeschreven aan het bezwaar van een niet voldoende onderscheid met andere stukken, is in 1912 een nieuw model ingevoerd, vierkant met afgeronde hoeken, dat nu nog in circulatie is. De gretigheid waarmede de stuivers hier te lande in de circulatie werden opgenomen, is na de vormverandering niet bijster toegenomen; het motief dat tot deze wijziging heeft geleid zal dus vermoedelijk wel niet deugdelijk zijn geweest"⁹⁷.

97 C. Hoitsema, *'s Rijks Munt 25 jaren in eigen beheer 1902-1927*, Utrecht 1927, p. 27-8.

Summary

The changing of the stuiver. The author discusses the replacement of the round cupro-nickel stuiver, described by him in *JMP* 70 (1983), by a square one. Complaints, annually brought forward at the presentation of the budget in Parliament, but especially concerted action by the Chambres of Commerce of the medium-sized Dutch towns, led to a request from the Finance Minister to the Director of the State Mint in December 1909 to investigate the possibilities and to submit proposals for a stuiver which would be clearly distinguishable from other coins. The motive given was that the stuiver (5 cents) was sometimes, in the dark, passed off as a 25 cents piece. In his answer Dr. Hoitsema, the Director of the Mint, expressed grave doubts as to the relevance of this motive, and, on the basis of figures, pointed to the structure of the coin system as the more probable cause of the public's reluctance to use the stuiver. His plea for giving the public more time to get used to this coin was of no avail. Basing himself on the exhaustive report written by Hoitsema in December 1910, the author starts with an analysis of the efforts made by the Mint Director to achieve the desired effect with a round coin, which, if accepted, would have made an amendment of the law unnecessary. The proposed designs are especially interesting as a supplement to the design 'exercices' of 1904 and 1906, described in *JMP* 70 (1983). Through more or less chance circumstances, technical aspects of some French proof designs for small denominations, as well as the treatment of relief on the gold 2½ and 5 U.S.A. dollars of 1910, prove to have had a recognizable influence on this series of round-stuiver designs. They also reflect some developments in contemporary decorative art. Consideration of all the factors led Hoitsema to the conclusion that the requirement of clear distinctiveness could only be met by a differently shaped coin. He chose for simplicity, and advised to adopt a square with rounded angles, the diagonal forming the axis of the coin design. A few drawings and proof strikings were included in the report. In the end a choice was made for a — in modern eyes — less intriguing variant.

As an appendix to the report Hoitsema added an enquiry — rather exceptional for that time, undertaken by him on his own initiative — into the experiences with the round stuiver in daily use as small change with the public transport services. Though the outcome was not unfavourable, it could not stop the adoption of a new type of stuiver any more.

The moving of the Mint to a new building — still in use now — retarded further developments. Not until November 1911 was a definitive design submitted. It was a well balanced, mature design, in accordance with the style of its time. The author shows how subsequently, by concessions to manifestly incompetent criticisms of the Council of State, and to a request from the Finance Minister for a more pronounced rounding of the angles, this coin design degenerated by degrees into a coin of doubtful quality. In retrospect, figures show that the square stuiver did not play a larger role in the coin circulation than its round predecessor had done. It seems probable that the type change was in fact undertaken on flimsy grounds.